

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

МАРКО ОЛЕКСІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 321.7:316:42:004.9

ДИСЕРТАЦІЯ
ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І
ДЕРЖАВИ

Спеціальність 052 «Політологія»

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Марко О.В.

Науковий керівник – **КРЕСІНА Ірина Олексіївна**, доктор політичних
наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук
України.

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Марко О.В. Цифовізація як форма взаємодії суспільства і держави. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю С2 «Політологія». – Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2026.

Дисертація присвячена комплексному вивченню цифровізації як форми взаємодії суспільства і держави. У роботі обґрунтовано актуальність теми з огляду на дедалі ширше впровадження цифрових інструментів у різні сфери суспільного життя, необхідність посилення демократичних інституцій та посилення обороноздатності держави в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Основні результати, що характеризують елементи наукової новизни, полягають у тому, що уперше проведено комплексне дослідження цифровізації як форми взаємодії суспільства і держави. Цифровізацію визначено як ефективну сучасну динамічну форму взаємодії політичних суб'єктів – суспільства і держави для досягнення цілей і утвердження цінностей демократії та прав людини. Вона проявляється у впровадженні сучасних комунікаційних технологій для обміну, збору та аналізу інформації, уможливорює інтегральну взаємодію між громадянами та органами публічної влади, дієву політичну участь, прозорість діяльності суб'єктів і доступність до послуг і сервісів. Порівняно з іншими формами взаємодії цифровізація дає значно швидший відчутний результат у суспільних перетвореннях, зокрема в утвердженні демократичних засад суспільного розвитку.

Концептуалізовано вплив цифровізації на взаємодію суспільства і держави через поняття технологічного детермінізму і логіку еволюції демократії, аналіз видів технологічно залежних демократій – деліберативної та плинної, концепцію

п'ятої влади. Доведено, що поява перших двох зумовлена удосконаленням інструментів взаємодії завдяки цифровізації, а остання – є результатом зростання ролі сучасних медіа (насамперед соціальних мереж, відеоплатформ) та їх можливостей для формування громадської думки.

Запропоновано авторську періодизацію етапів цифровізації в Україні, зокрема виділено доінтернетівський, інтернетівський та інституціоналізаційний періоди, яка об'єднує світову еволюцію інформаційно-комунікаційних технологій та процес інституціоналізації цієї сфери суспільних відносин державою. Доінтернетівський період (1992-1999) розпочався із прийняттям Закону України «Про інформацію», що фактично визнав важливість інформації у суспільних процесах. Період Інтернету (2000-2018) відраховується від Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». На цьому етапі були закладені основи для функціонування електронного уряду та електронної демократії, впроваджено механізми поліпшення поінформованості громадян щодо державної політики та діяльності органів місцевого самоврядування, посилення зворотного зв'язку між владою та суспільством. У 2003-2007 роках сформувалися правові засади електронного уряду та електронного документообігу. У цей період було законодавчо врегульовано захист персональних даних (2010); запроваджено електронні петиції (2015); посилено боротьбу з корупцією через впровадження вітчизняної електронної програми тендерних закупівель ProZorro (2016); прийнято Стратегію кібербезпеки України (2016). Інституціоналізація цифровізації почалася із створення в 2019 році Міністерства цифрової трансформації України, яке забезпечує формування та реалізацію державної політики щодо: цифровізації, цифрової економіки, робототехніки та роботизації, е-урядування та е-демократії, розвитку інформаційного суспільства, впровадження електронного документообігу, розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян тощо.

Протягом останніх п'яти років було прийнято низку важливих нормативно-правових актів щодо розвитку цифрових компетентностей, створення безбар'єрного простору в Україні, інформатизації, запровадження публічних консультацій, у тому числі в електронній формі тощо. Значний імпульс інформаційно-технологічному розвитку держави, особливо у сфері штучного інтелекту, дало повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року, що сприяло значним інвестиціям у розвиток вітчизняного воєнно-промислового комплексу.

Обґрунтовано, що цифровізація взаємовідносин між суспільством і державою є результатом технологічного детермінізму та логіки еволюції демократії. Технологічні інновації сприяли зменшенню відстаней, насамперед у просторовому вимірі, та посиленню контролю над громадянами. Своєю чергою, демократизація, яка активізувалася наприкінці XVIII ст., передбачає розширення кола акторів, залучених до процесів прийняття рішень на всіх рівнях державного управління, що супроводжується активним обміном інформацією. Попри кризу, в якій опинилися демократичні режими на початку XXI ст., цифровізація сприяє появі цифрової демократії, позбавленої низки недоліків традиційних форм і з перспективами ефективнішої взаємодії між суспільством і державою. Пропонована нею децентралізована і безпосередня система взаємодії може радикально трансформувати національну та глобальну політику.

У дисертації виділено та проаналізовано такі види цифрової демократії (технологічно зумовлені форми демократії) як: деліберативна демократія, плинна демократія та концепція п'ятої влади. Деліберативна демократія передбачає трансформацію парламенту в деліберативну асамблею, широке залучення громадян та організацій громадянського суспільства до формування державної політики, розвиток неформалізованих форм суспільних дискусій. Плинна демократія передбачає, що громадянин може як особисто брати участь у процесах прийняття рішень, так і делегувати свій голос іншому представникові, якого

вважає більш компетентним у певних питаннях або спроможним відстояти свої погляди. Концепція п'ятої влади наголошує на зростанні підзвітності органів публічної влади, приватних підприємств завдяки координації зусиль громадян через комунікаційні можливості, які надає Інтернет.

У дисертації уточнено розуміння суті й видів позитивного впливу цифрових технологій на взаємодію суспільства і держави: 1) підвищення явки на виборах; 2) поліпшення якості голосувань; 3) протидія неефективності демократії; 4) удосконалення зворотного зв'язку; 5) наближення держави до громадян за рахунок покращення надання державних послуг; 6) демократизація політичних організацій.

Доведено, що для посилення довіри до демократичних інститутів та зміцнення їх позицій доцільно використати методи підрахунку голосів за допомогою електронного голосування. Для вибору найбільш виваженого рішення необхідно запровадити оціночне голосування. Це двотурова процедура голосування, яка має низку переваг над звичайним однотуровим добровільним чи обов'язковим голосуванням, оскільки заохочує відібрану жеребкуванням групу осіб детально ознайомитися з проблемою та представити своє рішення широкому загалу. Завдяки маятниковому голосуванню можна визначити третій шлях розв'язання проблеми. Його основною перевагою є те, що найбільш радикальна пропозиція може спонукати громадян до глибшого вивчення проблеми та проголосувати за більш помірковану позицію.

Обґрунтовано, що цифровізація дає змогу частково розв'язати проблему втрати зв'язку між виборцем та його представником. Якщо механізм відбору представника буде загальноновизнаний як справедливий та надійний, то громадяни довірятимуть алгоритму відбору і відповідно особі, обраній за його допомогою. В основі такого алгоритму має лежати код із вільним доступом, який можна перевірити, з абсолютно прозорими критеріями відбору, який може завоювати

довіру громадян. Також до алгоритму можна додавати різні критерії відбору для конкретного питання, але із чітко виписаною процедурою його розробки й застосування.

Відзначено, що цифровізація спроможна нівелювати негативний вплив таких недоліків демократії, як тиранія більшості та переваги політичних акторів, що перебувають при владі. Проблема тиранії більшості особливо загострюється, коли меншість неодноразово втрачає можливість впливати на процес прийняття рішень. Це негативно впливає на готовність її членів брати участь у політичному процесі та виконувати рішення, прийняті більшістю. Посилити позицію меншості може збалансоване голосування, яке дозволяє особам, які не відчують сильної зацікавленості у прийнятті фундаментального рішення, обміняти своє право голосу на першому етапі на гарантоване право голосу на другому етапі. Виборці, які голосували за один фундаментальний напрям, але програли, отримують компенсацію у вигляді права голосу в другому турі. Для подолання негативних аспектів переваг інкубентів доцільним є впровадження правила відтворення балів, що обмежує можливості зловживання владою.

У дисертації уточнено, що ризики цифровізації демократичним інституціям зводяться до швидкого і масштабного поширення шкідливої інформації та браку прозорості, переосмислення приватності, тотального спостереження та зовнішнього втручання. Шкідлива інформація та брак прозорості означає дедалі більшу роль мережевих платформ у формуванні громадської думки, використання різноманітних інструментів маніпулювання віртуальним дискурсом для дестабілізації громадського порядку. Переосмислення приватності означає розуміння конфіденційності не лише як права особи на свободу від неправомірного втручання, а й як права на простір для розвитку та самовираження. Тотальне спостереження та широке впровадження алгоритмів у процесі прийняття рішень опосередкованим чином змінюють поведінку людей, позбавляючи їх відчуття захищеності і свободи.

Іноземне втручання дедалі частіше проявляється у ході виборчих кампаній для підтримки певного кандидата та формування негативного образу його конкурентів. Зростає загроза встановлення маріонеткових урядів без використання силових методів.

Дисертація містить пропозиції щодо подолання перешкод на шляху цифровізації, таких, як надмірна кількість інформації, відсутність справжньої інклюзивності (ехокамери, поляризація, цифровий бар'єр, штучний інтелект), надмірна емоційність (створення сприятливих умов для екстремізму) та комерціалізація (домінування логіки отримання прибутку над примноженням суспільних благ).

Уточнено перспективи подальшого вдосконалення нормативно-правової бази у контексті цифровізації, що полягають у наближенні до вимог Європейського Союзу в цій сфері (насамперед щодо захисту персональних даних, надання цифрових послуг, використання штучного інтелекту тощо) та усунення перешкод для технологічного розвитку в безпековій сфері (спрощення митних процедур, отримання патентів, запуск масового виробництва тощо). Адаптація до законодавства Євросоюзу у використанні цифрових технологій дасть змогу мінімізувати негативні наслідки цифровізації та полегшити взаємодію українських органів державної влади та підприємців з європейськими колегами.

Відзначено, що цифровізація справляє трансформаційний вплив на взаємовідносини між суспільством та державою, що має як позитивні, так і негативні прояви. Однак в умовах кризових явищ (пандемія, широкомасштабна агресія РФ проти України) Україна змогла повною мірою скористатися здобутками розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі завдяки вдосконаленню комунікації між громадянами та органами публічної влади (наприклад, система оповіщення Сил оборони України про переміщення окупантів «Ворог тощо»). Однак у міру затягування війни, посилення негативних економічних тенденцій, погіршення соціально-економічного стану громадян

зростає ймовірність звуження комунікаційної взаємодії між суспільством і державою, домінування ієрархічного підходу в застосуванні інструментів цифровізації. Пришвидшення темпів європейської інтеграції, насамперед європейських стандартів у сфері цифровізації та захисту прав людини в умовах стрімкого технологічного розвитку, може запобігти реалізації такої тенденції.

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, електронне урядування, е-демократія, інформаційне суспільство, демократія, права людини, Інтернет, Євросоюз, європейська інтеграція, цифровий суверенітет, війна, штучний інтелект, дезінформація, кібербезпека.

SUMMARY

Marko O.V. Digitalisation as a form of interaction between society and the state. – *Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 «Social and Behavioural Sciences», speciality C2 «Political Science». – V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

This thesis is devoted to a comprehensive study of digitalisation as a form of interaction between society and the state. The work justifies the relevance of the topic in light of the increasingly widespread adoption of digital tools across various spheres of public life, the need to strengthen democratic institutions, and the need to bolster the state's defence capabilities in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war.

The main findings, which characterise the elements of scientific novelty, lie in the fact that this is the first comprehensive study of digitalisation as a form of interaction between society and the state. Digitalisation is defined as an effective, modern and dynamic form of interaction between political actors – society and the state – aimed at achieving goals and upholding the values of democracy and human rights. It manifests itself in the implementation of modern communication technologies for the exchange, collection and analysis of information, enabling integrated interaction between citizens and public authorities, effective political participation, transparency of actors' activities and accessibility to services. Compared to other forms of interaction, digitalisation yields significantly faster, tangible results in social transformation, particularly in the establishment of democratic foundations for social development.

The impact of digitalisation on the interaction between society and the state has been conceptualised through the concepts of technological determinism and the logic

of the evolution of democracy, an analysis of the types of technology-dependent democracies – deliberative and fluid – and the concept of the fifth estate. It has been demonstrated that the emergence of the first two is driven by the improvement of interaction tools through digitalisation, whilst the latter is the result of the growing role of modern media (primarily social networks and video platforms) and their capacity to shape public opinion.

The author proposes a periodisation of the stages of digitalisation in Ukraine, specifically identifying the pre-Internet, Internet and institutionalisation periods, which brings together the global evolution of information and communication technologies and the process of the state's institutionalisation of this sphere of social relations. The pre-Internet period (1992–1999) began with the adoption of the Law of Ukraine 'On Information', which effectively recognised the importance of information in social processes. The Internet period (2000–2018) is dated from the Decree of the President of Ukraine 'On Measures for the Development of the National Component of the Global Internet Information Network and Ensuring Broad Access to this Network in Ukraine'. At this stage, the foundations were laid for the functioning of e-government and e-democracy, and mechanisms were introduced to improve citizens' awareness of state policy and the activities of local self-government bodies, as well as to strengthen feedback between the authorities and society. Between 2003 and 2007, the legal framework for e-government and electronic document management was established. During this period, the protection of personal data was regulated by law (2010); electronic petitions were introduced (2015); the fight against corruption was strengthened through the introduction of the domestic electronic tender procurement programme ProZorro (2016); and the Cyber Security Strategy of Ukraine was adopted (2016). The institutionalisation of digitalisation began with the establishment in 2019 of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, which is responsible for formulating and implementing state policy on: digitalisation, the digital economy, robotics and automation, e-governance and e-democracy, the development of the

information society, the introduction of electronic document management, the development of digital skills and citizens' digital rights, and so on. Over the past five years, a number of important regulatory acts have been adopted concerning the development of digital competences, the creation of a barrier-free environment in Ukraine, informatisation, the introduction of public consultations, including in electronic form, and so on. The full-scale invasion by Russian troops on 24 February 2022 provided a significant impetus to the country's information and technological development, particularly in the field of artificial intelligence, which led to substantial investment in the development of the domestic defence industry.

It has been argued that the digitalisation of relations between society and the state is the result of technological determinism and the logic of the evolution of democracy. Technological innovations have helped to reduce distances, primarily in a spatial sense, and to strengthen control over citizens. In turn, the democratisation that gained momentum at the end of the 18th century entails the expansion of the circle of actors involved in decision-making processes at all levels of government, accompanied by an active exchange of information. Despite the crisis facing democratic regimes at the start of the 21st century, digitalisation is fostering the emergence of digital democracy, free from many of the shortcomings of traditional forms and offering prospects for more effective interaction between society and the state. The decentralised and direct system of interaction it offers has the potential to radically transform national and global politics.

The thesis identifies and analyses the following types of digital democracy (technology-driven forms of democracy): deliberative democracy, fluid democracy and the concept of the fifth estate. Deliberative democracy involves the transformation of parliament into a deliberative assembly, the broad involvement of citizens and civil society organisations in the formulation of public policy, and the development of informal forms of public debate. Liquid democracy entails that a citizen may either participate personally in decision-making processes or delegate their vote to another

representative whom they consider more competent on certain issues or capable of defending their views. The concept of the fifth estate emphasises the increased accountability of public authorities and private enterprises through the coordination of citizens' efforts via the communication opportunities provided by the Internet.

The thesis clarifies the nature and types of the positive impact of digital technologies on the interaction between society and the state: 1) increasing voter turnout; 2) improving the quality of voting; 3) counteracting the inefficiencies of democracy; 4) improving feedback mechanisms; 5) bringing the state closer to its citizens by improving the delivery of public services; 6) democratising political organisations.

It has been demonstrated that, in order to boost trust in democratic institutions and strengthen their position, it is advisable to use electronic voting methods for vote counting. To select the most balanced solution, it is necessary to introduce preferential voting. This is a two-round voting procedure which has a number of advantages over the usual single-round voluntary or compulsory voting, as it encourages a group of people selected by lottery to familiarise themselves in detail with the issue and present their solution to the general public. Thanks to pendulum voting, a third way of solving the problem can be identified. Its main advantage is that the most radical proposal can prompt citizens to study the issue more deeply and vote for a more moderate position.

It has been argued that digitalisation offers a partial solution to the problem of the breakdown in communication between voters and their representatives. If the mechanism for selecting representatives is widely recognised as fair and reliable, citizens will trust the selection algorithm and, consequently, the person chosen through it. Such an algorithm must be based on open-source code that can be verified, with completely transparent selection criteria capable of winning the trust of citizens. Various selection criteria for specific issues may also be added to the algorithm, but with a clearly defined procedure for its development and application.

It has been noted that digitalisation has the potential to mitigate the negative impact of such democratic shortcomings as the tyranny of the majority and the advantages enjoyed by political actors in power. The problem of the tyranny of the majority becomes particularly acute when the minority repeatedly loses the opportunity to influence the decision-making process. This negatively affects the willingness of its members to participate in the political process and to comply with decisions taken by the majority. The position of the minority can be strengthened by a balanced voting system, which allows individuals who do not feel strongly about a fundamental decision to exchange their right to vote in the first round for a guaranteed right to vote in the second round. Voters who voted for one fundamental option but lost receive compensation in the form of a vote in the second round. To overcome the negative aspects of the incumbents' advantage, it is advisable to introduce a rule on the carry-over of votes, which limits the potential for abuse of power.

The thesis clarifies that the risks posed by digitalisation to democratic institutions boil down to the rapid and widespread dissemination of harmful information and a lack of transparency, a rethinking of privacy, total surveillance and external interference. Harmful information and a lack of transparency signify the ever-increasing role of online platforms in shaping public opinion, and the use of various tools to manipulate virtual discourse in order to destabilise public order. A rethinking of privacy means understanding confidentiality not only as an individual's right to freedom from unlawful interference, but also as a right to space for development and self-expression. Total surveillance and the widespread implementation of algorithms in decision-making processes indirectly alter people's behaviour, depriving them of a sense of security and freedom. Foreign interference is increasingly evident during election campaigns to support a particular candidate and create a negative image of their rivals. There is a growing threat of puppet governments being installed without the use of force.

The thesis contains proposals for overcoming obstacles to digitalisation, such as information overload, a lack of genuine inclusivity (echo chambers, polarisation, the digital divide, artificial intelligence), excessive emotionality (creating conditions conducive to extremism) and commercialisation (the dominance of profit-making over the promotion of public welfare).

The prospects for further improving the regulatory framework in the context of digitalisation have been clarified; these involve aligning with European Union requirements in this area (primarily regarding personal data protection, the provision of digital services, the use of artificial intelligence, etc.) and removing barriers to technological development in the security sector (simplification of customs procedures, obtaining patents, launching mass production, etc.). Alignment with EU legislation on the use of digital technologies will minimise the negative consequences of digitalisation and facilitate interaction between Ukrainian public authorities and businesses and their European counterparts.

It has been noted that digitalisation is having a transformative impact on the relationship between society and the state, with both positive and negative consequences. However, in the face of crises (the pandemic, Russia's large-scale aggression against Ukraine), Ukraine has been able to take full advantage of the achievements in the development of information and communication technologies, including through improved communication between citizens and public authorities (for example, the Ukrainian Defence Forces' alert system regarding the movements of occupiers, e-Enemy, etc.). However, as the war drags on, negative economic trends intensify and the socio-economic situation of citizens deteriorates, the likelihood of a narrowing of communication between society and the state, and the dominance of a hierarchical approach in the application of digitalisation tools, is increasing. Accelerating the pace of European integration, particularly the adoption of European standards in the field of digitalisation and the protection of human rights amidst rapid technological development, could prevent this trend from materialising.

Key words: *digitalisation, digital transformation, e-government, e-democracy, the information society, democracy, human rights, the Internet, the European Union, European integration, digital sovereignty, war, artificial intelligence, disinformation, cybersecurity.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Марко О. Еволюція демократії під впливом цифрових технологій. *Держава і право*. 2023. Вип. 94. С. 261-271. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-261.
2. Марко О. Цифровізація та участь громадян у деліберативних процесах. *Політологічний вісник*. 2024. Вип. 93. С. 114-123. DOI: 10.17721/2415-881X. 2024.93.114-123
3. Марко О. Виклики демократії в епоху цифровізації. *Політикус*. 2025. Вип. 3. С. 84-89. DOI: 10.24195/2414-9616.2025-.13.
4. Марко О. Зміцнення демократичних інституцій у контексті цифровізації. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 423-434. DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-423.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Марко О. Шляхи підвищення медіаграмотності громадян. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри*: матер. III міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.). Одеса, 2023. С. 139-143.
6. Марко О. Переваги цифровізації у контексті демократичного процесу. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу*: мат. VIII міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 15-16 травня 2024 р.). Полтава, 2024. С. 77-78.
7. Марко О. Електронні консультації як інструмент взаємодії між державою і громадянським суспільством. *Досвід, воєнні випробування та повоєнний*

- ренесанс конституційно-правового розвитку незалежної України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. «28-річчя Конституції України: досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс» (м. Київ, 26 червня 2024 року) та «Захист незалежності України: правові засади та виклики сьогодення. До 33-ї річниці проголошення незалежності України» (м. Київ, 22 серпня 2024 р). Київ - Харків: Майдан, 2025. С. 384-388.*
8. Марко О. Стратегія цифровізації ЄС. *Україна-2024: глобальні та регіональні виклики: зб. тез міжнар. наук.-практ. онлайн конф. Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, 11 жовтня 2024 р.). Рівне, 2024. С. 149-151.*
9. Марко О. Інструменти деліберативної демократії у контексті цифровізації. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу: матер. УІ всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Полтава, 11-12 грудня 2024 р.). Полтава: ПШП, 2024. С. 81-82.*
10. Марко О. Концепція «п'ятої влади» у цифрову епоху. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матер. IV міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 6-7 березня 2025 р.). Одеса, 2025. С. 74-78.* <https://dspace.onua.edu.ua/items/f1259790-27d9-4b32-9de4-d79821faeb7e>
11. Марко О. Децентралізація як ключова характеристика цифровізації демократичного врядування. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: матер. IX міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 20-21 травня 2025 р.) Полтава: Полтавський інститут економіки і права; ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2025. С. 145-147.*

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти взаємодії суспільства і держави в умовах цифровізації	28
1.1. Наукові підходи до вивчення форм взаємодії суспільства і держави	28
1.2. Вплив цифровізації на демократичні інститути як основні інструменти взаємодії суспільства і держави	39
1.3. Технологічно зумовлені форми демократії: деліберативна, плинна та концепція п'ятої влади	56
Висновки до Розділу 1	75
РОЗДІЛ 2. Переваги і виклики цифровізації у взаємодії суспільства і держави	77
2.1. Перспективи застосування цифровізації для удосконалення демократичних процесів	77
2.2. Недоліки застосування цифрових інструментів та заходи протидії	104
Висновки до Розділу 2	118
РОЗДІЛ 3. Цифровізаційні процеси в Україні: виклики і перспективи	120
3.1. Імплементация інформаційно-комунікаційних технологій у політичні процеси в Україні	120
3.2. Основні етапи розвитку цифровізації в Україні	128
3.3. Цифрова взаємодія суспільства і держави перед викликами воєнного часу	146
Висновки до Розділу 3	161
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	169
Додаток 1	212

ВСТУП

Актуальність дослідження. Цифровізація нині стала невід’ємним елементом суспільного життя, і українці загалом задоволені її темпами. Як свідчать результати соціологічного опитування, 66% громадян України позитивно оцінюють результати цифрової трансформації (20% – повністю задоволені, 46% – скоріше задоволені) [150]. Однак з огляду на повномасштабну російсько-українську війну та необхідність тіснішої взаємодії між державою та громадянами для оперативного реагування на проблеми Україна ще не повною мірою використовує потенціал інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності процесів прийняття рішень та посилення демократичних інституцій.

Цифровізація демократичних процесів безпосередньо впливає на способи взаємодії громадян з урядом та державними установами, долаючи розрив між цими установами та суспільством, наближаючи у такий спосіб політичні рішення до людей, яких вони стосуються. Це вимагає переосмислення відносин між громадянами та державою, що сприятиме розширенню політичної участі громадян. Іншими словами, цифрова демократія сама генерує участь, але для створення взаємного циклу необхідна початкова іскра інтересу, а також врахування специфічних чинників, таких, як довіра до інституцій, культурні та історичні особливості.

Цифровізація та вплив інформаційно-комунікаційних технологій на різноманітні сфери суспільного життя, і зокрема взаємодію суспільства і держави, досить добре досліджені зарубіжними вченими, серед яких слід згадати З. Баумана, У. Даттона, М. Джугні, М. Кастельса, М. Марголіса, П. Норріс, Б. Пауелла, А. Расмуссен, С. Терроу, Б. Форда. Різноманітні правила голосування та підходів до вибору досліджувалися Л. Бартольдї [174], Л. Боутоном [185], К. Лістом [287], К. Нерінгом [301], М. Півато [314], Р. Санвером [283], Д. Фельзенталем [228].

В Україні цифровізація стала предметом досліджень цілої низки суспільних наук. Розкриттю впливу цифровізації на управлінські процеси присвячені праці Є. Бородіна [13], С. Квітки [44], О. Кравцова [52], В. Куйбіди [58], Д. Курила [61], І. Лопушинського [65], Г. Ортіна [78], Н. Сорокіна [145], Я. Ярощука [161]. Вплив цифрових технологій на економічну сферу розглянуто у працях О. Бабича [5], О. Бугайчук [14], А. Гуренко [26], Н. Добрянської [31], В. Ляшенко [66], А. Максименко [67], Е. Янгулова [160]. Правові аспекти цифровізації висвітлені у дослідженнях О. Батанова [6], Г. Блінової [8], А. Помази-Пономаренко [82], Н. Поварчук [81], В. Чалчинського [157]. Філософсько-соціологічні аспекти досліджували В. Мар'єнко [69], Г. Тимофєєва [147], Є. Шкуров [159]. Комунікаційний вимір цифровізації проаналізовано у працях В. Андрушків [3], Д. Германа [19], О. Самчинської [140], С. Смірнова [144] та інших [32].

Аспекти взаємодії, зокрема між публічною владою та громадянським суспільством, розглядалися у дослідженнях Д. Єрьомки [36], О. Кукуруз [59], А. Макуріна [68], В. Філатова [151; 152], О. Хомя [156]. Питання громадянського суспільства ґрунтовно досліджувалася вченими Інституту держави і права імені В.М. Корецького, зокрема І.О. Кресіною [54], Н. Оніщенко [22], О. Скрипнюком [23; 24; 25]. Вплив цифрових технологій на участь громадян у процесах прийняття рішень розглядали Н. Бойко [9-12], Ю. Гетман [20], І. Симисенко [141], В. Філатов [151].

Також аналізувалися безпекові аспекти цифровізації, зокрема у контексті глобалізації (О. Дубовський [33]), кібертероризму (О. Зінченко [41]), кібербезпеки (Ю. Завгородня) [37], цифрового суверенітету (О. Стойко) [146], інформаційного протиборства (С. Руцький [139]). Електронна демократія досліджувалася у регіональному (К. Ларіонова [63]) та комунікаційному аспектах (О.Золотар) [42]. Використання цифрових технологій у діяльності уряду розглядала Л. Антонова [4], а парламенту – А. Гачков [18] та Т. Костецька [50-

51]. Вплив цифрової трансформації на суспільний договір досліджувала Н. Хома [155], а у контексті розвитку в умовах інформаційної епохи – А. Сіленко [142; 143]. У контексті російсько-української війни тема цифрових технологій розглядалася В. Галіпчаком [17], В. Ковтуном [152] та Т. Гордієнко [21]. Однак безпосередньо цифровізація як форма взаємодії суспільства і держави вітчизняними вченими не досліджувалася. Це і зумовило вибір теми дослідження, його логіку і структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана у секторі правових проблем політичних інститутів і процесів відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України і пов'язана з розробкою планових наукових тем «Стратегія політико-правового розвитку України: проблеми формування і перспективи реалізації» 2021-2023 рр. (РК 0120U105262) та «Справедливе суспільство: політико-правова парадигма в умовах європейської інтеграції» (2024–2026 рр., РК 0123U104291).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є здійснення комплексного політологічного дослідження цифровізації у контексті взаємодії суспільства і держави.

Для досягнення мети поставлені такі **завдання**:

- концептуалізувати цифровізацію як форму взаємодії суспільства і держави в контексті розвитку демократії та визначити її вплив на утвердження засад соціальної, правової, цифрової держави, принципів гуманізму і справедливості;
- проаналізувати еволюцію цифровізації в Україні та визначити її особливості;
- розкрити суть та класифікувати позитивний та негативний впливи цифрових технологій на взаємодію суспільства і держави;
- виявити перешкоди на шляху цифровізації та розробити рекомендації щодо їх подолання;

– проаналізувати національне законодавство щодо забезпечення розвитку цифровізації та вказати шляхи його подальшого удосконалення щодо забезпечення прав і свобод громадян у контексті цифровізації.

Об’єктом дослідження є взаємодія суспільства і держави.

Предметом дослідження є цифровізація як форма взаємодії суспільства і держави.

Методи дослідження. Теоретико-емпіричною основою дисертаційної роботи є наукові дослідження зарубіжних та українських учених щодо впливу технологічного розвитку на суспільно-політичні процеси; результати соціологічних опитувань щодо ставлення громадян до цифрових технологій; національне законодавство, що регулює використання інформаційно-комунікаційних технологій; міжнародні правові акти та політичні документи в сфері цифровізації.

Методологічною основою роботи є сукупність філософсько-світоглядних засад, загальнонаукових, спеціальнонаукових методів, застосування яких уможливило одержання достовірних наукових результатів. Основним філософським підходом є діалектичний, який, зокрема, дає змогу досліджувати поняття цифровізації та взаємодії суспільства і держави еволюційно, в їх суперечливому розвитку і зв’язку з іншими науковими категоріями та теоретичними підходами й парадигмами (зокрема, технологічного детермінізму) (розділ 1, підрозділ 2), а питання про вплив цифровізації – за допомогою діалектичного методу щодо позитивів і викликів цього процесу (розділ 2). Цей підхід у роботі конкретизувався через використання спеціальнонаукових методів: історичного, періодизації, класифікації, зокрема для періодизації процесів цифровізації в Україні, виокремлення форм взаємодії суб’єктів, особливостей цього процесу на кожному з етапів. Серед філософських також використовувалися методи спостереження, аналізу, синтезу, індукції, герменевтичний. Зокрема, метод індукції дав змогу виокремити сучасні

теоретичні засади взаємодії суспільства і держави у контексті нових форм демократії (розділ 1, підрозділ 2). Герменевтичний метод було використано для встановлення значення норм законодавства, міжнародних актів щодо використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, прав людини (розділ 3, підрозділ 2).

Серед загальнонаукових методів у роботі використовувалися: системний і структурно-функціональний (для визначення місця і функцій цифровізації у системі політико-правових форм взаємодії суспільства і держави – розділ 2); порівняльно-політологічний при аналізі зарубіжного досвіду цифровізації (розділ 2, підрозділ 1).

У дисертації також застосовано спеціальнонаукові методи політичного прогнозування і моделювання у поєднанні з філософським синергетичним методом: в оцінці перспектив цифровізації для утвердження в суспільстві цінностей гуманізму, справедливості, прав людини і принципів демократії у діяльності держави (розділ 3, підрозділ 3). Інституційний підхід застосовано до аналізу держави як інституції, що продукує нормативно-правові акти, цифрові стратегії; до розгляду трансформації публічного управління, яке переходить від паперових процедур до електронних та від домінування вертикальних до розширення горизонтальних зв'язків (розділ 1, підрозділ 3).

Дисертант активно використовує при аналізі ролі цифровізації у суспільних трансформаціях теорію соціального вибору, яка вказує на потенціал, притаманний різним спробам досягти обґрунтованих колективних рішень, та на виклики, з якими ці спроби можуть стикнутися. Поряд із відомими теоремами можливості та неможливості ця теорія також породила велику різноманітність правил голосування та виборів. Завдяки конституційному підходу форми цифрової демократії розглядаються з точки зору соціального договору, в якому правила колективних рішень і правила для трьох гілок влади обов'язково оцінюються і приймаються в обмежених умовах, накладених завісою незнання,

тобто з попередньої перспективи, в якій індивіди не знають, в якій ситуації вони опиняться, коли правила будуть застосовані (розділ 2, підрозділ 1).

У роботі послідовно застосовано діяльнісний підхід до аналізу взаємодії суспільства і держави як самостійних і водночас взаємозв'язаних політичних суб'єктів у досягненні спільних суспільно значущих цілей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуальному та прикладному осмисленні впливу цифровізації на взаємодію суспільства і держави та визначенні цифровізації як форми такої взаємодії.

Уперше:

– визначено цифровізацію як ефективну сучасну динамічну форму взаємодії політичних суб'єктів – суспільства і держави для досягнення цілей і утвердження цінностей демократії та прав людини. Вона проявляється у впровадженні сучасних комунікаційних технологій для обміну, збору та аналізу інформації, уможлиблює інтегральну взаємодію між громадянами та органами публічної влади, дієву політичну участь, прозорість діяльності суб'єктів і доступність до послуг і сервісів. Порівняно з іншими формами взаємодії цифровізація дає значно швидший відчутний результат у суспільних перетвореннях, зокрема в утвердженні демократичних засад суспільного розвитку;

– концептуалізовано вплив цифровізації на взаємодію суспільства і держави через поняття технологічного детермінізму і логіку еволюції демократії, аналіз видів технологічно залежних демократій – деліберативної та плинної, концепцію п'ятої влади. Доведено, що поява перших двох зумовлена удосконаленням інструментів взаємодії завдяки цифровізації, а остання – є результатом зростання ролі сучасних медіа (насамперед соціальних мереж, відеоплатформ) та їх можливостей для формування громадської думки;

– запропоновано авторську періодизацію етапів цифровізації в Україні, зокрема виділено доінтернетівський, інтернетівський та інституціоналізаційний періоди, яка об'єднує світову еволюцію інформаційно-комунікаційних технологій та процес інституціоналізації цієї сфери суспільних відносин державою.

Уточнено:

– суть і види позитивного впливу цифрових технологій на взаємодію суспільства і держави: 1) підвищення явки на виборах; 2) поліпшення якості голосувань; 3) протидія неефективності демократії; 4) удосконалення зворотнього зв'язку; 5) наближення держави до громадян за рахунок покращення надання державних послуг; 6) демократизація політичних організацій;

– класифікацію позитивів і негативних проявів цифровізації у різних політичних системах, а також ризиків, які несе у собі цифровізація для демократичних інституцій, що проявляються у поширенні шкідливої інформації та недостатній прозорості джерел фінансування онлайн компаній, переосмисленні приватності, тотальному спостереженні та зовнішньому втручанні у внутрішні справи держави.

Отримали подальший розвиток:

– пропозиції щодо подолання перешкод на шляху цифровізації, таких, як надмірна кількість інформації, відсутність справжньої інклюзивності (ехокамери, поляризація, цифровий бар'єр, штучний інтелект), надмірна емоційність (створення сприятливих умов для екстремізму) та комерціалізація (домінування логіки отримання прибутку над примноженням суспільних благ);

– оцінка відповідності вітчизняного законодавства щодо забезпечення прав і свобод громадян у контексті цифровізації. Відзначено, що нормативно-правова база є достатньою для функціонування цифровізації як форми взаємодії суспільства і держави, однак слід докласти зусиль для приведення законодавства

у відповідність до вимог Європейського Союзу та ратифікованих міжнародних договорів, впровадження національного стандарту цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг;

– перспективи використання цифрових інструментів у ході російсько-української війни, насамперед щодо застосування штучного інтелекту у військовій техніці, комунікації з громадянами, що були змушені змінити місце проживання або опинилися на тимчасово окупованих територіях, удоступнення послуг, що надаються органами публічної влади.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що у роботі визначено перспективи та запропоновано заходи для мінімізації негативного впливу цифровізації на взаємодію суспільства і держави. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки стратегічних документів у різних сферах політико-правового розвитку України органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також організаціями громадянського суспільства. Матеріали дисертації можна використовувати при розробці навчальних програм із вивчення впливу сучасних технологій на суспільно-політичні процеси, викладанні у закладах вищої освіти таких дисциплін, як «Політологія», «Публічне управління та адміністрування», «Прикладна політологія», «Державна політика» та ін.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійній розробці наукової проблематики цифровізації як форми взаємодії суспільства і держави, формулюванні наукових положень, висновків і практичних рекомендацій. Вони підготовлені автором особисто, усі публікації за темою дослідження одноосібні.

Апробація результатів роботи. Дисертація виконана та рекомендована до захисту у відділі конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. Основні положення, висновки та пропозиції автора представлені на науково-практичних конференціях: III міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції

«Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри» (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.; тези опубліковані); УІ всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу» (м. Полтава, 11-12 грудня 2024 р., тези опубліковані); міжнародній науково-практичній конференції «28-річчя Конституції України: досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс» (м. Київ, 26 червня 2024 р.; тези опубліковані); VIII міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (м. Полтава, 15-16 травня 2024 р., тези опубліковані); міжнародній науково-практичній онлайн конференції Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, 11 жовтня 2024 р.; тези опубліковані); ІХ міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (м. Полтава, 20-21 травня 2025 р.; тези опубліковані); ІV міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри» (м. Одеса, 6-7 березня 2025 р.; тези опубліковані).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 11 наукових публікаціях, із них 4 статті у фахових виданнях України з політичних наук, 7 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали предметом дисертаційного дослідження, зумовили його логіку та структуру. Робота складається із вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел, 375 найменувань). Загальний обсяг – 213 сторінок, із них основний текст – 211 сторінок, список використаних джерел – 42 сторінки..

РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти взаємодії суспільства і держави в умовах цифровізації

Протягом останніх десятиліть відбувається поступовий перехід від традиційних форм управління до електронних сервісів, посилення офлайн-форм участі громадян онлайн-формами, у результаті чого держава стає більш прозорою й доступною, а суспільство отримує інструменти для активнішого контролю та співпраці. Очевидно, що цифровізація змінює взаємодію суспільства й держави, перетворюючи державу на сервісну платформу, що розширює можливості участі громадян у політичних процесах. Це відкриває нові можливості для демократії, але водночас потребує вирішення проблем цифрової нерівності та безпеки. У цьому розділі ми розглянемо теоретико-методологічні підходи до взаємодії суспільства і держави, проаналізуємо, який вплив на цей процес має технічний розвиток та можливості використання останнього для вдосконалення демократії.

1.1. Наукові підходи до вивчення форм взаємодії суспільства і держави

Взаємодія є «найбільш загальною закономірністю існування світу, яка є результатом і виявом універсальної взаємодії усіх предметів та явищ і виражає внутрішню структурну єдність усіх елементів та властивостей у кожній цілісній системі, а також нескінченно різні зв'язки та відносини самої системи з іншими, оточуючими її системами чи явищами» [48, с. 50]. Взаємодію можна визначити і як: «сукупність усіх взаємозв'язків між будь-якими соціальними суб'єктами; наявність найрізноманітніших стійких, об'єктивно обумовлених та необхідних, функціонально залежних, кількісно та якісно у зовнішньому виразі не обмежених форм взаємозв'язку між ними; процес та результат взаємовпливів взаємодіючих сторін» [56, с. 134]. «Взаємодія проявляється у процесі взаємовпливу і використання можливостей один одного для досягнення власних цілей. Взаємодія виникає там і тоді, коли взаємозв'язок між суб'єктами

об'єднаний спільною метою; вона полягає не лише у безперервному впливі один на одного, а також під час використання взаємодіючими сторонами можливостей один одного для досягнення власних цілей» [75, с. 125].

У контексті законодавчо врегульованих відносин А. Крусян виділяє координаційну (кооперація управлінських зусиль для кращого вирішення спільних завдань), субординаційну (здійснюється між органами, між якими існують управлінські відносини, котрі функціонують на принципі «вертикалізації») та реординаційну взаємодію («зворотне упорядкування», кореляційна та ініціативна). На її думку, організаційно-правова форма взаємодії включає взаємне інформування, види і способи взаємного інформаційного обміну [57].

Політична наука розглядає взаємодію між різними політичними суб'єктами досить широко, як таку, що може мати нормативно визначений (законодавчо закріплений) та довільний характер, це «зв'язок між двома і більше суб'єктами, які перебувають під впливом один одного, в результаті чого змінюються їх погляди, поведінка тощо. Взаємодія є необхідною для досягнення певних визначених цілей, яких неможливо досягти індивідуально» [59, с. 16].

У рамках даного дисертаційного дослідження ми виходимо з того, що з-поміж чотирьох основних моделей стосунків між суспільством і державою [53, с. 35] – ігнорування (відсутність взаємодії), домінування (патерналістська модель, модель «привідних ременів»), конфронтації (моделі «боротьба з противником», «громадянська непокора») та партнерства («модель садівника», «модель діалогу» та «модель архітектора») – остання є найбільш адекватною для розкриття потенціалу цифровізації для зміцнення демократичних інституцій та покращення життя громадян. За такого підходу взаємодія держави і суспільства проявляється у різноманітних формах участі громадян у політичних процесах та прийнятті рішень на усіх рівнях державної влади (див. табл. 1).

Таблиця 1

Модель стосунків між суспільством та державою	Взаємодія	Вплив цифровізації
Ігнорування	Відсутня	Сприяє лише посиленню контролю держави над громадянами
Домінування	Одностороння, має нисхідний характер	Сприяє встановленню тотального контролю держави над громадянами
Конфронтація	Зводиться до реагування	Сприяє посиленню контролю держави над громадянами, ізоляції громадського простору від органів державної влади
Партнерство	Двостороння, має горизонтальний характер	Сприяє налагодженню комунікації, кращому задоволенню потреб та інтересів громадян через їх залучення до процесів прийняття рішень

Без двосторонньої взаємодії між державою та суспільством цифровізація зводиться до посилення контролю над громадянами, маніпуляції громадською думкою, створення так званого «цифрового концтабору», що характерно для

авторитарних і тоталітарних режимів. Повною мірою потенціал цифровізації розкривається лише в умовах демократії, пропонуючи нові можливості для зміцнення демократичних інститутів. Насамперед це стосується переосмислення й удосконалення різноманітних форм участі: від онлайн участі у деліберативних процесах до удосконалення процедур голосування.

Вивчення феномена політичної участі та систематичне дослідження її характерних ознак залишається актуальним теоретичним та емпіричним завданням у наукових дослідженнях участі громадян у політиці, взаємодії суспільства і держави. Окрім класичного виборчого акту голосування на тлі зниження явки на вибори, у комплексних дослідженнях політичної поведінки часто виділяють дві широкі категорії політичної поведінки [163; 186; 257; 319; 369]:

1) інституціоналізована участь («орієнтована на вибори», «традиційна» або «конвенційна») охоплює членство в партії, а деякі дослідження також включають діяльність, пов'язану з виборами (наприклад, звернення до державних посадовців);

2) неінституціоналізована участь («позавиборча», «позаінституціоналізована», або «неконвенційна») розуміється як діяльність, спрямована проти еліти (зокрема, протести проти інституцій або осіб при владі), а деякі дослідження також включають заходи, що з'явилися нещодавно: політичний консьюмеризм та онлайн-активізм.

Останні дослідження щодо появи та зростання поширеності політичної участі в Інтернеті часто широко характеризують ці заходи як неінституціоналізовані, водночас зазначаючи, що конкретні дії в Інтернеті (наприклад, звернення до політиків через Інтернет) можуть мати виборчий характер [170; 249; 349; 361].

На додаток до цієї дихотомічної (інституціоналізована – неінституціоналізована) класифікації було запропоновано більш деталізований

підхід [364], завдяки якому було виділено чотири основні форми участі як прояви взаємодії між суспільством та державою у партнерській моделі: голосування, передвиборча діяльність, громадська діяльність та індивідуальні контакти [368]. Я. Теорелл запропонував п'ять форм, зокрема голосування, партійна діяльність, участь у споживчих процесах, встановлення контактів та протестна діяльність [348]. Я. ван Дет розробив чотирьохкомпонентну концептуальну типологію: політична участь, що відбувається у політичній сфері; спрямована на політичну сферу; спрямована на проблеми громади; неполітична, але політично мотивована [364]. Подальші дослідження підтвердили основні принципи його типології, причому одне дослідження, засноване на даних із Німеччини, вказує на необхідність додаткового типу для врахування участі в цифрових мережах [350], тоді як інше сучасне дослідження, засноване на даних із Данії, не виявляє необхідності в окремому типі для онлайн-діяльності [308].

Як слушно зазначив М. Гоог, через складність у визначенні рухомої цілі надалі типології участі удосконалюватимуться з огляду на час та контекст разом із неминучими змінами у бажаних результатах учасників політичних процесів [266].

Однією з найвідоміших теоретичних моделей для дослідження ефективності політичної участі, з точки зору взаємозв'язку між участю та представництвом, є концепція Б. Пауелла про ланцюг реагування, яка зосереджується на акті голосування для встановлення зв'язків між чотирма етапами демократичного реагування: (етап 1) преференції громадян → (етап 2) поведінка громадян під час голосування → (етап 3) вибір політиків → (етап 4) державна політика та результати [315, р. 92].

Модель Пауелла відображає сучасний стан наукових досліджень з цієї теми, узагальнюючи наявні дослідження щодо голосування як ключового політичного акту, що зумовлює реагування політики, а також визначаючи ширшу

програму досліджень, яка продовжує генерувати нові уявлення про виборчу участь та реагування [316; 320].

Коли політична поведінка, що досліджується в ланцюжку реагування, полягає не в голосуванні, а в позавиборчих формах участі, зауваження С. Верби та Н. Ная щодо складності вивчення того, чи призводить політична участь до реагування, стає ще більш актуальним. Адже причинно-наслідкові механізми, що забезпечують спрямовані зв'язки між етапом 1 (преференції громадян) та етапом 4 (державна політика та результати), визначені менш чітко [367]. Попередні дослідження показали, що роль ЗМІ стає ще помітнішою у передачі волі народу, вираженої у невиборчій участі, особам, що приймають рішення [370]. Проте немає чітко визначених аналогів стрілок у моделі голосування Б. Пауелла, які б слугували чіткими, послідовними причинно-наслідковими зв'язками, що пов'язують неінституціоналізовану участь із результатами політики. Отже, порівняно з дослідженнями голосування дослідження зв'язків між невиборчою участю та результатами представництва вимагають більшої варіативності у фокусі дослідницьких дизайнів щодо типу досліджуваної участі, механізмів, за допомогою яких ця участь може мати вплив, та типу результатів представництва, яких прагнуть досягти різні форми участі.

Важливий напрям досліджень, присвячений взаємозв'язку між участю та представництвом, передбачає аналіз конкретних випадків у літературі про соціальні рухи з використанням методів відстеження процесів та історико-інституціонального аналізу [240-242; 293; 331; 346; 352].

Хоча у цих дослідженнях було виявлено низку випадків, коли конкретні форми участі, як видається, є ефективними для досягнення цілей учасників, поширеною критикою цієї роботи є те, що дослідники часто вивчають яскраві та успішні випадки. Цей «відбір за залежною змінною» (тобто ефективністю) викликає занепокоєння щодо можливості узагальнення отриманих результатів. Відомий вчений у цій сфері М. Джугні висунув гіпотезу, що рухи загалом не

мають великого значення, але їх роль значно зростає за наявності союзників у інституційній сфері та/або сприятливої громадської думки [252], що було підтверджено нещодавніми дослідженнями Г. Хана [261]. Дотична до них галузь досліджень сприяє кращому розумінню того, як соціальні рухи можуть впливати, простежуючи, як лідери формують членство, стратегічний потенціал та наративи про політичні зміни, що впливають на соціальні та політичні результати [242; 333].

Попри визнання обмеженої здатності соціальних рухів досягати бажаних результатів група дослідників визначила основні фактори, які, за гіпотезою, посилюють вплив рухів, зокрема масштаби, форми та стратегії мобілізації, а також різноманітні умови, за яких рухи мають більший чи менший вплив [169, р. 454]. Однак інше дослідження виявило, що бар'єри у доступі до даних є занадто високими для того, щоб дослідження соціальних рухів могли систематично розв'язувати глобальні питання щодо того, які рухи були ефективними в політичному плані, у міждержавному контексті та з плином часу стосовно різних соціальних та політичних питань [169, р. 295]. Проте систематичні висновки щодо максималістських кампаній (тобто повалення уряду) були запропоновані Е. Ченовет стосовно умов успіху руху, а саме: мобілізація певного порогу населення (3,5%), залученого до ненасильницького протесту, послідовно приводить до зміни режиму [197-199].

У фокус дослідження потрапили також питання взаємозв'язку між соціальними рухами та виборчими дослідженнями [292]. Хоча раніше було проведено небагато досліджень, що інтегрували результати досліджень соціальних рухів та електоральної поведінки, відносно недавно почали з'являтися праці, які пропонують комплексний підхід до цих двох суперечливих сфер [251; 327; 371].

Також важливою складовою участі та взаємодії суспільства і держави є соціальні рухи. Низка досліджень порівнює два типи даних: участь на

індивідуальному рівні та результати представництва для вивчення характеру зв'язку між участю та представництвом. Два основні показники результатів представництва в цьому напрямі досліджень включають оцінку схожості ідеології та політичних уподобань громадян і лідерів, а також відображення уподобань громадян у фактичних показниках результатів політики, таких, як бюджетні видатки та реалізація політики. Поєднання даних про політичну участь із цими двома показниками результатів представництва дає змогу дослідникам емпірично вивчити як різні форми участі, пов'язані зі збігом (тобто схожістю в уподобаннях) між громадянами та їх представниками, так і оцінити чутливість урядових суб'єктів до політичних уподобань політично активних громадян [372-374]. Так, Д. Джілліон дослідив вплив протестів меншин у період з 1961 по 1991 рік на поіменні голосування в Конгресі [251]; а Я. Лілі та Дж. Осер показали, що участь у громадській діяльності, яка виходила за межі голосування, сприяла зближенню позицій у 2012 році щодо надзвичайно актуального політичного питання реформи системи охорони здоров'я [284]. Своєю чергою, М. Хтун та Л. Велдон виявили, що мобілізація жінок в автономних соціальних рухах вплинула на політику, спрямовану на боротьбу з насильством проти жінок у 70 країнах протягом останніх сорока років [271]. На думку М. Хуга та Дж. Озера, членство в профспілках мало позитивний вплив на соціальні видатки в країнах ОЕСР у період між 1980 та 2010 роками [267]. А. Расмуссен та С. Рехер довели, що залучення громадянського суспільства посилило взаємозв'язок між громадською думкою та державною політикою щодо 20 політичних питань у 30 європейських країнах [320]. Ці висновки є частиною дедалі більшої кількості досліджень, що інтерпретують дані на індивідуальному рівні щодо політичної участі з різними показниками результатів представництва, щоб поглибити знання про те, чи, коли та як різні форми участі можуть ефективно досягати бажаних результатів [171; 371].

Глибшому розумінню взаємовідносин між громадянами як представниками суспільства та державою сприяє драбина участі, яка була розроблена Ш. Арнстейном для кількісної оцінки розширення прав і можливостей громадських груп у взаємодії з державою [172]. Вона складається із восьми сходинок, кожна з яких показує, наскільки сильним є вплив громадян у цій взаємодії (див. табл. 2).

Таблиця 2

Драбина участі Арнстейна		
Неправдива участь – громадян «залучають» лише для створення видимості участі, без реального впливу	Маніпуляція	Ілюзія контакту, держава використовує громадян для легітимації своїх рішень
	Терапія	«Виховання» громадян без реального впливу
Формальна участь – держава вступає у взаємодію з громадянами, але рішення приймає на власний розсуд	Інформування	Одностороння комунікація, без зворотнього зв'язку
	Консультація	Громадян вислуховують, але не зобов'язані враховувати
	Заспокоєння	Дають мінімальний вплив, щоб знизити критику
	Партнерство	Спільне прийняття рішень – влади і громадян

впливу, аж до повного контролю над процесом	Делегування	Громадяни отримують значну частину контролю
	Контроль громадян	Повний контроль над рішеннями у певній сфері

На зв'язок між участю громадян у політиці й ступенем їх впливу на державу та розвитком демократичних інститутів вказує концепція демократії Р. Фулер. Це наскрізна система прямої демократії, яка дає змогу людям контролювати політичний процес на всіх етапах [239]. Вчена вважає: сучасні кризи, що особливо яскраво проявляються у збільшенні популістів та їх гасел, зумовлені насамперед корупцією еліт, маніпулятивністю медіа та спробами обмежити участь громадян. Дослідниця виступає з різкою критикою антидемократичних ідей, які пропонують замінити народне волевиявлення на «меритократію», обмежене виборче право чи сформовані жеребкуванням панелі громадян. Відповідно для порятунку демократії слід розширити доступ громадян до інформації, забезпечити більшу прозорість процесів прийняття рішень та посилити інституції, що реально враховують думку громадян.

Основна мета повної демократії – запобігти узурпації елітою процесу прийняття політичних рішень, і вона використовує певні принципи для реалізації цієї мети. Ці принципи ґрунтуються на базовому визначенні демократії, яке є мірилом для оцінки того, коли і якою мірою була реалізована демократія (табл. 3).

Таблиця 3

Повна демократія, за Р. Фулер

[1...	Показник демократії	...5]
Жорсткий контроль	4	Ефективна взаємодія по різних каналах
Відкрита для технічного впливу	5	Участь беруть лише люди
Делегування повноважень	4	Жодних посередників
Орієнтація на партійні інтереси	5	Орієнтація на розв'язання проблем
Ідеологічна орієнтація	4	Жодної примусової приналежності
Вимагає певних результатів	3	Визнання важливості процесу
Ігнорує зло	4	Використовує зло
Відсутність подальших дій	3	Імплементує результати
Окремі заходи	4	Ітеративний процес

Отже, оскільки авторитарні й тоталітарні режими мінімізують участь громадян у політичних процесах, а їх взаємодія з державою має ознаки формальності або одностороннього зв'язку зверху донизу, то лише в умовах демократії можлива двостороння взаємодія між державою і суспільством, яка значною мірою залежить від рівня технологічного розвитку, насамперед у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, тобто цифровізації.

1.2. Влив цифровізації на демократичні інститути як основні інструменти взаємодії суспільства і держави

Перш ніж перейти до розкриття цифровізації як форми взаємодії між суспільством та державою, що найкраще проявляється в умовах демократичного режиму, слід з'ясувати суть цифровізації.

Термін «цифровий» описує метод, який використовується для зв'язку, наприклад, двійковий код. Все, що виражається в 0 і 1 (або «увімкнено» і «вимкнено»), є «цифровим», на відміну від зв'язку, що передається за допомогою хвиль (наприклад, радіо), який є аналоговим. Як і його попередник, азбука Морзе, цифрова комунікація може передавати закодовані повідомлення на великі відстані, забезпечуючи (на відміну від азбуки Морзе) швидку, багатосторонню, надзвичайно гнучку комунікацію.

Як слушно зазначає О. Іваненко, «цифровізацію (диджиталізацію), а ширше – цифрову революцію називають третьою технологічною революцією, що почалася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли відбувся перехід від аналогових технологій до цифрових, від промислової автоматизації до промислової цифрової трансформації, поширилися інформаційно-комунікаційні технології та їх обмін тощо» [43, с. 26].

В англomовному просторі досі триває обговорення щодо розрізнення понять «оцифрування/оцифровка» (digitization), «цифровізація» (digitalization) та «цифрова трансформація» (digital transformation) [43, с. 27]. На думку О. Іваненко, «поняття «цифровізація» та «цифрова трансформація», хоч і є зрозумілими в сенсі своєї специфіки, проте часто є взаємозамінними, хоча перше є суто технічним процесом («заціфрування» даних, певного масиву інформації), а останнє – ширше за змістом і пов'язане з людським чинником [43, с. 27]. Сутність цифровізації полягає у трансформації / спрощенні рутинних процесів та процедур через автоматизацію їх та мінімізацію витрат на розроблення нових продуктів і пришвидшення реакції на зміну кон'юнктури ринку, й це має за мету

зміну культури, інтегрованої в усі сфери діяльності з метою підвищення її ефективності та продуктивності» [43, с. 27].

Виміряти вплив цифровізації на політику та суспільство досить складно, враховуючи швидкість розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Більшість праць, присвячених концептуалізації цифрової демократії, зосереджені на аналізі поточної трансформації демократичного врядування. У цьому контексті можна виділити два основних підходи: зосередження на деінституціоналізаційних аспектах цих змін або на експериментальних практиках, які можуть впливати з нових або модифікованих демократичних інститутів.

Згідно з першим підходом інструменти цифровізації подаються здебільшого негативно: як загроза ліберальним демократіям у всьому світі, що породжує міркування про шляхи пом'якшення фрагментації та гібридизації публічної сфери; концепція рідкої демократії (надмірної участі), яка може призвести, своєю чергою, до втоми виборців. Водночас у дискусіях про демократичну трансформацію цифрова демократія сприймається як «експериментальне середовище для активного реформування наявних представницьких інститутів» [177]. Тобто цифрові технології та ресурси визначають нові інституційні умови з більш прозорими та прямими процесами прийняття рішень; з електронним урядуванням, яке уможливорює ефективніші управлінські процеси; з цифровими інструментами комунікації, які посилюють політичні дебати, а також розширюють участь через електронне голосування; з громадянським суспільством, що шукає ефективніших інструментів притягнення політичної еліти до відповідальності або нових платформ чи інших інфраструктур, які уможливають глибше залучення громадян [188]. Попри протилежні погляди обидва підходи висвітлюють важливість демократії для сучасних суспільств, її потенціал до змін, окреслюючи таким чином нові та різноманітні можливості формування врядування та самої демократії.

Залежність управління державою від технологій, зокрема комунікацій, є особливо очевидною у випадку необхідності контролю над значними територіями. Через неможливість здійснення повноцінної демократії на великих територіях ніколи не було особливої дискусії про те, якої форми має набути сучасний уряд. Будь-яка форма, що хоча б мінімально наближалася до самоврядування, мала бути представницькою. Усі найвідоміші зміни у сфері демократії та комунікації з того часу (наприклад, розширення виборчого права) лише оптимізували цю систему представницького правління, зробивши її більш ефективною та інклюзивною, але не змінивши її фундаментальної природи як відносно контрольованої форми правління, де владу має невелика кількість людей. Попри ці недоліки республіканізм працював як система правління протягом тривалого часу (як і в Стародавньому Римі). Однак у ХХ ст. відбулися дві вирішальні зміни: психологічна та фізична.

1. Психологічна. Після завершення Другої світової війни світом активно почали поширюватися ідеї демократії на противагу тоталітаризму, що встановився у Третньому рейсі та у його союзників. Відтоді громадяни вважають, що демократія є благом і ключовою відмінністю від низки слаборозвинених авторитарних країн. У результаті психологічне сприйняття демократії, в якій кожен громадянин може брати рівну участь у політиці, вже існувало, але її все ще фізично неможливо було досягти за межами невеликих територій. Цю ситуацію змінили нові інформаційно-комунікаційні технології, зокрема Інтернет, які усунули фізичні обмеження на обмін інформацією та узгодження діяльності.

2. Фізична. Визначальний вплив Інтернету на взаємодію між державою та громадянським суспільством зумовлений трьома чинниками: 1) частотою – уможливорює безперервну присутність; 2) прозорістю – дає змогу підвищувати ефективність, посилювати легітимність і довіру громадян; 3) комунікацією «рівний з рівним» – горизонтальні зв'язки, що зменшує контроль. До середини ХХ ст. для громадян великих держав було практично неможливо бути постійно

(або навіть регулярно) присутніми на зборах, де приймаються рішення. З прискоренням комунікації фізичні обмеження, які диктували делегування у багатьох сферах, включаючи політику, зникли. Цифровізація також уможливила негайну та необмежену прозорість. Це дає змогу відстежувати процеси та створювати структуру навколо прийняття державних рішень. Вона зменшує вузькі місця, створені очікуванням інформації (яка може ніколи не надійти) і роботою з відредагрованою та суперечливою інформацією, що значно ускладнює порушення правил або участь у багатьох формах маніпуляцій, які часто підривають демократію. Найвідоміший приклад – цифрова демократія уможливила масову комунікацію «рівний-рівному», що сприяє зменшенню вузьких місць, оскільки громадяни можуть спілкуватися один з одним із громадських питань безпосередньо, без необхідності послуговуватися проміжними механізмами. Це зумовило якісні зміни у здійсненні демократичних процедур.

Як слушно зазначає А. Сіленко, цифровізація породжує низку якісно нових викликів і загроз, що мають не лише технологічний, а й політичний вимір, зокрема: поглиблення цифрової нерівності на національному та глобальному рівнях, що посилює соціальну стратифікацію та нерівний доступ до ресурсів розвитку; зростання ризиків маніпулювання громадською свідомістю через електронні медіа та можливість тотального контролю над громадянами; проблеми інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави; використання мережевих технологій терористичними чи екстремістськими угрупованнями; небезпека безконтрольного збору, зберігання та аналізу персональних даних користувачів, а також спостереження за їхньою діяльністю, яку державні структури можуть оцінювати як «неблагонадійну» [143, с. 307].

На думку Н. Хоми, цифрова трансформація впливає на способи, канали взаємодії держави та суспільства, створюючи нові форуми для обміну та прийняття рішень, а саме:

1. Цифровізація трансформує ключову функцію держави щодо захисту громадян від внутрішніх та зовнішніх загроз, оскільки вона може посилити можливості держави захищати громадян від кримінальних дій (як-от системи відеоспостереження), зловживань владою (як-от технології блокчейн) або зовнішніх військових загроз (наприклад, атак дронів, цифровим війнам).

2. Цифровізація трансформує ключову функцію держави щодо надання послуг, оскільки покращує надання державних послуг, починаючи від адміністративних процесів до освіти й охорони здоров'я та до базових інфраструктурних послуг.

3. Цифрова взаємодія суспільства і держави змінює формати та зміст участі, що зумовлено новими можливостями, створеними завдяки наданню цифрових послуг (під керівництвом держави, приватного сектора або громадян). Електронна участь може бути як державною (наприклад, через інформаційно-консультаційні платформи), так і громадянською. Цифрові інструменти, керовані громадянами, можуть розширити обмін інформацією та даними, а отже, потрібен моніторинг прозорості та підзвітності. Технічні інновації, що сприяють цим змінам, включають обмін миттєвими повідомленнями, голосові дзвінки, відеочати та обмін файлами між користувачами, медіа, створені споживачами, або онлайн-платформи для класифікації, оцінювання та огляди [155, с. 354-355].

Більше того, цифрова трансформація має прямий вплив на перегляд суспільного договору в сучасних демократичних державах, оскільки змінює способи взаємодії між державою та громадянами. Як доводить Н. Хома, цифровізація трансформує державу такими способами: 1) з апарату контролю вона перетворюється на сервісну платформу; 2) перетворює її у мережеву модель, ослаблює ієрархічну структуру управління; 3) розширює участь громадян. «Суспільний договір у такому випадку вимагає перегляду механізмів легітимності й відповідальності. По-новому формулюється питання довіри та відповідальності, зростає роль цифрової етики, потрібен механізм балансування

між цифровими свободами та безпекою. Відтак і суспільний договір має переглядатися в частині прав і свобод у цифровому середовищі. Процеси цифрової трансформації неминуче створюють нову сферу суспільного життя – цифровий простір, в якому виникають нові права та обов'язки. Відповідно суспільний договір має бути оновлений, щоб ці права були закріплені, гарантовані [155, с. 356].

Осмилення цифровізації неможливе без розгляду технологічного детермінізму. Термін «технологічний детермінізм» використовується для опису технологічного прогресу західного суспільства, який сформований індустріалізмом і який різко контрастує з ідеєю вільного вибору. Коли наприкінці XVIII ст. почалася промислова революція, енергія, що вироблялася з вугілля, створила механічну енергію, яка сприяла фабричному виробництву. З фабричним виробництвом відбулася трансформація від аграрного способу життя та кустарних промислів і ремесел до життя у великих містах та форм праці, які стали можливими завдяки технології [303].

Промислова революція була трансформаційною і визначальною силою для суспільства, яка вплинула на всі сфери людських відносин. Там, де прогрес колись характеризувався промисловим виробництвом одягу на фабриках, що замінило домашнє шиття, та цифровими базами даних, що замінили паперові файли, визначальним фактором стала технологія. З появою машинного навчання люди, які колись мали програмувати системи, що замінювали людей, стали менш потрібними, оскільки програми здатні самостійно виправляти та вдосконалювати себе.

Термін «платформна економіка» описує сучасний стан, за якого алгоритми керують людьми. Якщо людина працює в програмі спільного використання автомобілів, а інша людина користується цією програмою, їх об'єднує програма, а не диспетчер-людина. Технологічний детермінізм є визначальним соціальним фактором з часів промислової революції, а його трансформаційний вплив

сформував людські відносини, географічне поселення, освіту, комунікації та практично всі аспекти життя, що виходять за межі роботи [210]. Нині суспільство знаходиться на межі того, щоб бути повністю сформованим у політичній сфері, й це порушує кілька фундаментальних проблем щодо основ демократії, прав людини, значення суб'єктивності та свободи вибору.

Технологічний детермінізм поширився на політичну систему і надалі буде застосовуватися для пояснення феноменів сучасності. Цифрова демократія є сферою зростання, що сприяє розвитку технологій, інформаційних систем, соціальних мереж та цифрових джерел політично значущої інформації [190]. Крім того, вона має потенціал для подальшого розвитку в сферах, що стосуються електронної демократії або використання онлайн-технологій для фактичної участі виборців. Наразі існують автоматизовані цифрові системи для голосування в численних системах голосування, що породжує низку проблем щодо конфіденційності та безпеки. Однак важливішим питанням є те, чи ризик для реальної демократії є вищим за перспективи віртуальної демократії [190, р. 10].

«Демократія» означає форму правління, за якої влада належить народу. Поза цим мінімальним визначенням існує багато концепцій демократії, які позначаються кваліфікаторами та прислівниковими префіксами: демократії можуть бути представницькими, прямими, парламентськими, асоціативними, рідкими, керованими, соціалістичними, дорадчими, змагальними або агоністичними, і це лише кілька прикладів [167; 281; 312; 321; 340]. Більшість із цих визначень мають певні спільні риси. Вони містять, під різними назвами, такі елементи: франшиза, сфера дії та автентичність [216]; політична система для вибору та заміни парламенту (і уряду) шляхом вільних і чесних виборів; участь громадян у всіх сферах соціального, політичного та економічного життя; захист прав людини, верховенство права та гарантії рівного і справедливого застосування законів і процедур до всіх громадян.

Демократія та основоположні права, які її підтримують і на які вона спирається, опинилися під серйозною загрозою. Р. Фoa і Я. Моунк вважають, що має місце «деконсолідація» усталеного демократичного порядку в західному світі, що почалася з початку XXI ст. [231]. Зростає кількість автократичних та інших видів недемократичних режимів, які виникають у результаті ослаблення демократій, не в останню чергу завдяки посиленню популістських тенденцій. Такі режими включають демократичні елементи в те, що, по суті, є гібридними політичними системами. Їм бракує вільних і чесних виборів, загального виборчого права, незалежності судової влади, вільної преси та інших засобів захисту прав людини, але їхні лідери видають їх за «справжню» волю народу. Популісти переконують, що такі автократичні системи є кращою формою демократії, протиставляючи народ елітам [298].

Досліджуючи чинники, що призводять до смерті демократії, С. Левицькі і Д. Зіблатт стверджують, що «трагічний парадокс електорального шляху до авторитаризму полягає в тому, що вбивці демократії використовують самі інститути демократії – поступово, тонко і навіть легально – для її вбивства» [, р. 8]. Один із найбільших ризиків у XXI ст. полягає в тому, що ми продовжуємо довіряти демократії, коли вона перестала функціонувати як така. Ознаками демократичної держави, які найшвидше занепадають у світі в останні роки, є незалежні ЗМІ, що заслуговують на довіру, свобода вираження поглядів та доступ до альтернативних джерел інформації [285]. У кожному випадку зниження частково є наслідком дедалі більшого впливу цифрових медіа.

3. Папачаріссі виділяє п'ять тенденцій, які характеризують сучасні демократії: ностальгія за минулими формами політичної участі; обмеження громадянської участі, що накладаються моделлю представницької демократії; агрегація громадської думки в рамках моделей представницької демократії через опитування; зниження громадянської участі через формальні канали політичної участі; зростання громадського цинізму і розчарування в політиці та ЗМІ [309, р.

11]. Він стверджує, що технології часто зображують як розв'язання цих проблем, однак замість того, щоб протиставляти переваги та проблеми, притаманні цифровій демократії, набагато ефективніше «зосередитися на тому, як нові громадянські звички, що формуються завдяки мережевим онлайн-платформам, формують і формуються нашими громадянськими технологіями» [309, р. 11].

На думку З. Папачаріссі, кордони між політичною, економічною, соціальною та правовою сферами, по суті, зруйнувалися, що призвело до конвергенції, у результаті чого чіткий поділ між цими сферами стерся, що втілено у розповсюдженні інформаційно-комунікаційних технологій [309, р. 14]. Вчений вважає, що ці конвергентні віртуальні сфери «здатні задовольняти потреби у вираженні та зв'язку між численними аудиторіями» [309, р. 15]. Однак ці публічні сфери не обов'язково ведуть до деліберації, тому важливо, щоб державні, приватні та онлайн-медіа не розглядалися в сенсі їх здатності відтворювати громадянські ідеали, які, можливо, не існували в минулому [309, р. 15]. Таким чином, ці віртуальні публічні сфери здатні спонукати до обговорення і трансформації, але у цифровому просторі вони можуть відбуватися не так, як у світі безпосередніх взаємодій.

З. Папачаріссі стверджує, що «Інтернет і супутні технології мають [потенціал] для пожвавлення політичних дискусій» [309, р. 267]. Тобто Інтернет має потенціал для формування віртуальної публічної сфери, яка є одночасно інклюзивною та деліберативною. Обговорення у цифровій сфері може бути цивілізованим і ввічливим. Однак існує простір для вдосконалення і необхідність забезпечити широке представництво в публічній сфері – обидві проблеми, які також стоять перед сучасною представницькою демократією.

Інші дослідники, зокрема У. Меркель [294], налаштовані більш песимістично і стверджують, що демократія і капіталізм, що посилює свої позиції через комерціалізацію віртуального простору, просто несумісні. П. Дінгельдей стверджує, що в умовах капіталізму та поширеної соціальної нерівності цифрова

демократія просто неможлива без значних змін [214, р. 15]. Однак у нещодавньому опитуванні експертів, проведеному дослідницьким центром Pew Research Center, вони у переважній більшості погодилися із тим, що необхідні зміни відбуваються. У звіті експерти прогнозують, що соціальні медіаплатформи більше зосереджуватимуться на точності та чесності, що сприятиме зменшенню розбіжностей між користувачами соціальних мереж [214, р. 6]. Замість беззастережного сприйняття на віру інформації з комерційних платформ громадськість з часом почне скептичніше ставитися до неї. Це призведе до покращення інструментів перевірки фактів, і більше інформації буде підтверджуватися під час особистих зустрічей. Оскільки громадськість вимагатиме точності інформації, це стане рушійною силою багатьох із цих прогнозованих змін. Крім того, демократична діяльність зазнає революційних змін під впливом сучасних технологій. Це може відбуватися через розвиток систем онлайн-голосування (електронна демократія) або зміни у політичних процесах, зумовлені цифровою громадянською активністю, коли виборці можуть легше артикулювати свої проблеми та можливі шляхи їх розв'язання через цифрові платформи. Експерти також прогнозують, що будуть розроблені онлайн-платформи, які дозволять проводити ширші обговорення, уможливлючи дійсно масову участь громадян у політиці. Тобто цифровізація має великий потенціал покращення взаємодії між суспільством і державою в рамках партнерської моделі, що реалізується лише в умовах демократії.

Слід зазначити, що хоча технології мали певний вплив на розвиток демократичних інститутів, однак демократія розвивалася і за своєю власною логікою. Свого часу Р. Даль виділив три хвилі у становленні демократії [208, р. 13-36]. Перша хвиля припадає на період становлення демократії у Стародавній Греції. У цій хвилі демократія ототожнювалася з рівною участю вільних громадян у політичній сфері й справді була народовладдям. Друга хвиля тривала з кінця XVIII ст. до встановлення представницької демократії у низці країн на

початку XIX ст. Саме в цей момент, як стверджують деякі вчені, демократія почала занепадати, оскільки перейшла від участі окремих громадян до обрання політичних еліт, покликаних представляти волю народу. Третя хвиля [208, р. 311-321] відбулася у зв'язку з глобалізацією, коли зросло представництво в наднаціональних керівних органах, насамперед у Євросоюзі. Глобалізація певним чином сприяла подальшій кризі демократичних інститутів, оскільки воля народу дедалі більше переходить до рук дуже невеликої групи представників еліти суверенних націй. Коли демократія вийшла за межі грецького міста-держави та агори до більшої національної держави і, зрештою, до наднаціональної держави, участь у ній значно зменшилася, а політичні рішення залишаються в руках представленої елітою меншості. Цифровий простір пропонує нові можливості для протистояння зростанню антидемократичності й може започаткувати четверту хвилю демократії, що передбачає ширшу участь громадян у прийнятті рішень і включає всіх громадян, а не лише обраних представників, що безпосередньо вплине на якість взаємовідносин між суспільством та державою.

До популяризації Інтернету інклюзивна демократія в тому вигляді, в якому її мали на увазі стародавні греки, була непрактичною через розвиток великих національних держав. Однак сьогодні Інтернет надає практичний засіб для кожного, щоб висловити свою думку, і, таким чином, інклюзивна демократія є досяжною. Цифрова демократія має потенціал для об'єднання та інтеграції демократичного процесу в державне управління. Це система, яка поважає бажання людей, не граючись із виборами та не впливаючи на виборців. Вона позбавлена вищеперелічених недоліків і має більшість, якщо не всі, переваги нинішньої представницької системи. Інтернет надає платформу для системи співпраці та емансипації, в рамках якої можна відродити політичне громадянство і де громадяни можуть приймати поінформовані рішення безпосередньо, швидко

та ефективно щодо пропозицій, які впливають на їхнє життя, замість того, щоб вирішувати, хто повинен вирішувати за них колективно.

Цифрова демократія потенційно може ослабити традиційну політику аналогічно до того, як криптовалюти успішно конкурують із традиційними грошовими інструментами. З одного боку, підривний потенціал, можливо, дуже потрібен; з іншого боку, траєкторію невідомого або незвіданого прогресу важко передбачити, оскільки завжди існують можливості для маніпулювання та зловживання технологіями. Від зламу особистих телефонів керівництва держав до використання штучного інтелекту для фільтрації інформації про голосування громадян і надання їм визначених новинних джерел і каналів – існує незліченна кількість способів використання та маніпулювання цифровим середовищем.

Одним словом, безпекові та маніпулятивні експерименти надалі створюватимуть перешкоди на шляху до переконання громадськості в тому, що цей напрям варто розвивати. Підривний потенціал є значним, і наразі існують приклади того, як реінтегрований електорат може мати значний вплив. Як потенціал для підриву, ця ширша участь може значно посилити підзвітність самому демократичному процесу. За нинішньої форми представницької влади легко поставити під сумнів, чи справді чиновники турбуються про державний інтерес, а не задоволення приватних. Крім того, вона є деструктивною для національних і навіть глобальних політичних систем через потенціал вертикальної інтеграції.

Цифрова демократія сприяє децентралізації національної та глобальної політики. Вона пропонує механізм, який дозволяє громадянам брати участь у справах держави. Громадяни можуть безпосередньо залучатися, контролювати та критикувати дії та політику уряду, що є колективним підходом до управління державною політикою для загального блага. У представницькій демократії люди не відіграють безпосередньої ролі в процесі прийняття рішень. У цифровому просторі люди можуть висловлювати свою думку, голосувати за політику, давати

вказівки та ініціювати коригувальні заходи, якщо особи, які приймають рішення, не виконують свої функції ефективно та відповідально. Сама суть децентралізації полягає в безпосередній участі громадян в управлінні. У цифровій системі громадяни можуть здійснювати свій вплив безпосередньо через канали «знизу-вгору», за замовчуванням уникаючи багатьох каналів комунікації, пропагандистських механізмів та ієрархічних відомств, які дорого утримувати.

Децентралізована і пряма демократична структура, яку пропонує цифрова демократія, може децентралізувати як національну, так і глобальну політику. Питання та рішення, незалежно від того, чи є вони місцевими, національними або глобальними, можуть бути ефективно обговорені через кіберплатформи, а громадяни матимуть можливість отримати доступ до адміністративних послуг із будь-якої точки світу без необхідності відвідувати конкретний офіс або адміністративний департамент, оскільки дані та деталі адміністративних послуг є безпечно доступними через Інтернет [353].

Цифрова демократія може посилити децентралізаційні тенденції завдяки таким своїм ключовим особливостям, як активна участь фактичної більшості, якщо не всіх громадян. Крім того, вона сприятиме кращому розумінню соціальних і політичних питань та надаватиме рівне право на участь у справах держави і право контролювати порядок денний [291]. Вона нівелює проблеми географічного розташування, дозволяє уряду швидше реагувати та посилює його підзвітність перед громадянами, а також мінімізує негативний вплив тиранії більшості. Поштовхом до розвитку цифрової демократії є створення системи, яка запобігає концентрації влади в руках кількох осіб або партії, оскільки вона розширює можливості громадян і заохочує їх до участі в колективному процесі прийняття рішень. Її реалізація на практиці призведе до зменшення розмірів уряду за одночасної можливості підвищення ефективності й якості надання державних послуг завдяки уникненню багатьох рівнів бюрократичної ієрархії.

Для удосконалення взаємодії публічної влади й громадськості важлива наявність відкритих даних, оскільки створення механізмів для публічного доступу до інформації покращує прозорість діяльності публічної влади та підвищує довіру суспільства. В. Філатов виявив, що наявність відкритих даних супроводжується зростанням кількості ініціатив з боку громади, що демонструє їхній вплив на прийняття рішень [153, с. 214]. Він запропонував аналітичну модель інтеграції цифрових технологій у діяльність органів публічного сектору, яка покликана підвищити ефективність взаємодії між державою та громадськістю. Ключовими елементами цієї моделі є система показників для оцінки впливу цифрових технологій на якість державних послуг, задоволеність громадян та рівень відкритості влади. Його модель цифрової демократичної взаємодії (DDIM 1.0) охоплює чотири ключові сфери: електронну участь, цифрову прозорість, дистанційну підзвітність та інклюзивний доступ до публічних послуг. Реалізація моделі забезпечує реальну можливість залучення громадськості до процесів ухвалення рішень та контролю за діяльністю влади, що, своєю чергою, підвищує рівень довіри до державних інститутів. Наприклад, завдяки інтеграції цифрових платформ, зокрема платформ електронної демократії, була підвищена якість зворотнього зв'язку з громадянами. Автором також розроблено нові поняття: «екосистема електронної участі» і «цифровий суспільний моніторинг», що відображають зміни у архітектурі взаємодії між державою та громадськістю. Це дозволяє формувати більш прозоре й підзвітне середовище, забезпечуючи законодавчу й організаційну підтримку для впровадження цифрових інструментів [153, с. 214-215].

На думку В. Філатова, ризики, пов'язані з впровадженням е-демократії, включають технологічну відсталість, недостатній рівень цифрової грамотності серед населення і кіберзагрози. Відповідно пропонується вдосконалення нормативно- правового забезпечення, що включає посилення систем безпеки для

захисту персональних даних і запровадження інклюзивних механізмів доступу до електронних послуг.

Українські дослідники відзначають, що інституційне поле цифровізації політичної участі є одним з найактуальніших у сучасній Україні. Особливості та параметри інституціоналізації форм цифрової участі розглядаються крізь призму їхнього впливу на демократичний процес та офіційне визнання державними органами. І. Симисенко відзначає, що електронна участь (е-участь) може стати ефективним механізмом політичної взаємодії лише за умови її формального закріплення у правовому полі та забезпечення організаційної підтримки [141]. Одним із ключових параметрів інституціоналізації є розбудова правової бази для е-участі. Це означає встановлення чітких процедур подання електронних петицій, звернень, громадських консультацій та гарантування зобов'язань влади щодо їх розгляду. Також важливою умовою є закріплення санкцій за ігнорування таких звернень, що підвищує відповідальність чиновників та сприяє реальній залученості громадян у процес ухвалення рішень. Другим аспектом є створення технічної інфраструктури, включно з розвитком онлайн-платформ, кібербезпеки, механізмів аутентифікації та захисту даних. Загалом інституціоналізація цифрової участі в Україні передбачає комплексний підхід: правове визнання, технологічне забезпечення та культурне сприйняття онлайн-участі як рівноцінного механізму демократичного процесу [141, с. 177].

Також варто глибше аналізувати цифровізацію політичного життя та її потенціал для залучення громадян. В Україні вже діють платформи для електронних петицій, онлайн-консультацій та громадських бюджетів, однак їхня ефективність залишається під питанням. Необхідно вивчати, чи дійсно цифрові інструменти здатні підвищити рівень політичної активності, чи вони є лише додатковим каналом комунікації, який не змінює загальних патернів участі [141, с. 178].

Своєю чергою, О. Хомей відзначає, що ефективна взаємодія громадянського суспільства та органів державної влади забезпечує соціальну стабільність і, таким чином, національну безпеку в умовах гібридних та інформаційних воєн [156]. Нині існує кілька аспектів наявності «внутрішніх загроз національній безпеці України: гальмування процесів євроінтеграції з боку частини правлячого класу (політичний аспект); повільний розвиток громадянського суспільства (суспільний аспект); неефективний вплив інститутів та організацій громадянського суспільства на державну владу (організаційно-правовий аспект); високий рівень корупції (соціально-економічний аспект); відсутність мотивації громадян до активної участі в урядуванні через громадські об'єднання (освітньо-культурний аспект). Оптимальною формою взаємодії громадянського суспільства й державної влади має бути організація постійного діалогу для вироблення проєвропейської політики з одночасним моніторингом загроз національній безпеці» [156, с. 183].

На думку О. Хомея, слід залучати організації громадянського суспільства до «процесів публічного врядування та контролю за діяльністю органів державної влади, що можливо за низки умов: підвищення рівня політичної свідомості українського суспільства, небайдуже ставлення можновладців до суспільних викликів, наявність у громадян прагнення до самоорганізації (створення об'єднань, спілок, коаліцій) завдяки спільній меті, усвідомлення кожним громадянином необхідності захисту держави» [156, с. 184]. «Існує нагальна потреба реорганізувати громадські ради при органах виконавчої влади (для частини «громадських активістів» вони стали засобом отримання певних привілеїв, лобіювання інтересів політико-економічних груп) в експертні ради задля фахового опрацювання громадськими експертами (стейкхолдерами) суспільно значущих питань, визначення доцільності прийняття політико-управлінських рішень» [156, с. 188].

Також потребує вивчення «питання про створення системи спеціалізованих інституцій, орієнтованих на здійснення громадського контролю та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади у контексті впровадження партисипативної (учасницької) демократії та європейських стандартів належного врядування – стратегічних пріоритетів політики національної безпеки у сфері європейської інтеграції України» [156, с. 188].

На думку Н. Бойко, «головна ілюзія Інтернету, яка поділяє науковців на два протилежні напрямки бачення впливу Інтернету на сучасний світ, це сприйняття Інтернету як загальнодоступного, вільного, безпечного, конфіденційного, демократизуючого простору, з одного боку, і простору, який контролюють, яким керують, який маніпулює свідомістю, формує світоглядне сприйняття, спрямовує поведінку, – з іншого» [10, с. 83]. «При цьому якщо представники різноспрямованих підходів і зазначають можливість існування і протилежного знаку впливу Інтернету на демократизаційний процес, аніж подано в їхньому аналізі (оптимістичному або песимістичному), проте не вважають його вагомим і не зосереджуються на його розгляді (аналізі іншого знаку впливу мережі, ніж їхній). Тож висвітлення різних, кардинально протилежних поглядів на зв'язки Інтернету і сучасного демократизаційного процесу суспільних відносин артикулюють актуальність аналізу зазначеної проблеми впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (Інтернету) на процес демократизації сучасного суспільства» [10, с. 83].

До того ж поняття е-демократія, е-уряд, е-урядування виступають ключовими елементами сучасної демократизації, опосередкованої використанням інтернет-технологій, відтвореними в державних програмах демократичного розвитку країни, які дозволяють окреслити демократичну модернізацію суспільних відносин держава – громадянське суспільство, держава – бізнес, держава – громадянин насамперед у рамках управлінського процесу, здійснення демократичної модернізації державної політики та управління,

відповідним чином впливаючи на зміну суспільної взаємодії у сучасному цифровому суспільстві [10, с. 97].

Сьогодні вже можна говорити про безліч онлайн-активностей, електронних інструментів, які детермінують сучасний демократизаційний процес. Серед основних формалізованих елементів демократизації сучасного суспільства, опосередкованої використанням інтернет-технологій, – електронне урядування (е-урядування), електронний уряд (е-уряд), електронна демократія (е-демократія). І процес демократичної трансформації суспільства з необхідністю передбачає їх активне інституціональне впровадження в сучасний суспільний простір. Інституціоналізація формалізованого е-інструментарію, здатного демократизувати суспільні відносини, зокрема онлайн відносини держава – громадянин, потребує його законодавчо-процесуального оформлення та передбачає готовність держави і суспільства до його впровадження в реальних суспільних діях та взаємодіях, відтворюючи їх суспільну легітимність [10, с. 97].

Отже, завдяки цифровізації посилюються децентралізаційні тенденції у взаємодії між суспільством і державою, підвищується прозорість цих процесів, а також посилюються механізми контролю з боку громадян за діяльністю органів публічної влади.

1.3. Технологічно зумовлені форми демократії: деліберативна, плинна та концепція п'ятої влади

Попри певні недоліки цифровізація відкриває нові можливості для ефективнішого використання інструментів деліберативної демократії, значення яких особливо зросте в умовах повоєнної відбудови України, що відбуватиметься в досить складних умовах. Через обмеженість ресурсів потрібно буде приймати потенційно конфліконебезпечні рішення щодо вибору пріоритетів відбудови: галузей, територій, конкретних підприємств тощо. Мінімізувати негативний

вплив таких рішень може формування за допомогою деліберативних інструментів консенсусу між громадянами та органами публічної влади [73].

Діалог та обговорення є важливими для міцної демократії. Ю. Габермас називав «публічну сферу» місцем, де формується громадська думка [260; 351]. Ця сфера має кілька ключових характеристик. По-перше, це місце, де люди збираються разом як громадяни, а не як представники партикулярних чи корпоративних інтересів. По-друге, за цими обмінами між громадянами не стоїть сила, яка б залякувала їх або іншим чином примушувала до дискусії в певному напрямку. На думку Ю. Габермаса, публічні дебати виконують важливу демократичну функцію, оскільки коригують і контролюють повсякденне функціонування держави. Кав'ярні, якщо вони не обмежують доступ, вважаються архетиповими місцями публічної сфери: місцями для соціальної взаємодії та обговорення між приватною сферою та сферою публічної влади [189; 338]. Габермасів ідеал публічної сфери критикували низка дослідників, зокрема Н. Фрейзер [235], як нереалістичний і, що важливіше, як ідеал, що ігнорує реалії життя маргіналізованих груп. Проте, навіть як недосконалий ідеал, габермасове зображення публічної сфери допомагає визначити конкретні виклики, що виникли в цифрову епоху.

У широкому визначенні деліберативна демократія передбачає залучення всіх громадян до процесу прийняття рішень, переконання інших та спільне вироблення дій, які будуть найбільш ефективними у розв'язанні суспільних проблем. Однією з основних переваг деліберативного дискурсу є його здатність збалансовувати позиції усіх учасників незалежно від того, скільки осіб вони представляють, оскільки вони представлені на рівних з однаковою силою голосу. Іншими словами, позиція меншості, якщо вона належним чином обґрунтована, може стати баченням більшості. Такий перехід у дослідницькій літературі отримав назву «деліберативного повороту», що відкрив новий шлях організації колективного прийняття рішень [222; 253].

Оскільки концепція деліберативної демократії не є нормативно уніфікованою, то Т. Андрійчук пропонує виділяти три основних підходи до її впровадження, наприклад: 1) розвиток парламентської деліберації, коли законодавчі органи виступають як деліберативні асамблеї (Дж. Бессет, М. Стінберген, Дж. Туліс, Дж. Ур, Ю. Штейнер та ін.); 2) залучення громадян, організацій громадянського суспільства та інших суспільних акторів до поінформованого і виваженого обговорення важливих державних рішень, ініціатив (Дж. Драйзек, Д. Кахане, К. Росс, Дж. Форестер та ін.). Це можуть бути дорадчі опитування (Дж. Фішкін), деліберативні форуми (Е. Міхельс, К. Страндберг, Х. Бінема та ін.), фасилітовані деліберативні обговорення, діалоги (Дж. Форестер), громадські журі (М. Барнес, Г. Сміт, С. Уельс та ін.) тощо; 3) розвиток неформалізованих суспільних дискурсів як невід'ємної частини суспільного життя (Дж. Боман, Ю. Габермас, Дж. Мансбридж, Дж. Паркінсон, С. Чемберс та ін.) [1, с. 50].

Можна виділити два основних типи обговорень (деліберації) у політичній сфері: формальні та неформальні. До перших належать інституціоналізовані процеси, системність реалізації яких забезпечується правовими нормами та відповідною діяльністю органів публічної влади (насамперед публічні консультації). До другого типу можна віднести публічну дискусію в ЗМІ та на громадських форумах, які мають значний вплив на формування громадської думки і є індикатором рівня розвитку громадянського суспільства.

У лютому 2022 року, перед початком повномасштабної агресії російських військ Кабінет Міністрів України запровадив загальнонаціональні опитування щодо ініціатив, спрямованих на розв'язання питань державного управління у різних сферах суспільного життя за допомогою Єдиного державного порталу електронних послуг та застосунку «Дія» [95]. Проте деякі науковці вважають, що цей крок не має належного деліберативного потенціалу, оскільки від користувачів вимагається лише висловити свою позицію, не ознайомлюючи їх із

контекстом, не пропонуючи інші варіанти розв'язання проблем, не роз'яснюючи їх позитивних і негативних наслідків [2, с. 9].

Деякі дослідники відзначають, що практика проведення загальнонаціональних опитувань із використанням мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг поки що не має деліберативного потенціалу, а подекуди бачиться маніпулятивною, оскільки в ході голосувань не надається належна інформація, роз'яснення щодо варіантів рішень, їх сильних і слабких сторін [2, с. 9].

Соціологи, своєю чергою, вважають, що опитування через «Дію» не відповідають вимогам щодо проведення соціологічних досліджень і, відповідно, не можуть вважатися репрезентативними щодо думки громадян [148]. Однак, на нашу думку, це опитування слід оцінювати як своєрідну форму «електронного референдуму», коли до уваги береться не тільки кількість позитивних відповідей, а й відсоток тих, хто взяв участь, для з'ясування зацікавленості громадян у певних ініціативах уряду, а не як замір громадської думки.

З 2016 року відбувається впровадження інструментів деліберативності і в практику урядових публічних консультацій (так звані публічні консультації у діалоговому підході [30, с. 17]). Як слушно відзначає Т. Андрійчук, в Україні навіть в умовах повномасштабної війни механізми громадської участі не обмежені законодавством, але «аналіз практики застосування таких механізмів свідчить, що їх деліберативний потенціал не використовується повною мірою. Зокрема, поширеним є формальний підхід до організації публічних консультацій, громадських слухань на місцевому рівні, роботи громадських рад, опитувань у застосунку «Дія»» [1, с. 55].

Логічним розвитком засад делегованої демократії стала поява концепції «плинної демократії» (liquid democracy). В сучасних україномовних наукових публікаціях, крім дослівного перекладу, зустрічаються також такі – «плинна», «гнучка», «рухлива», «прозора», «пливка», «плавна», «оборотна», «ліквідна»,

«нестійка», «делегативна», «хмарна» демократія, «самоорганізовувана демократія» тощо [12, с. 168-169], а також термін «гнучка демократія» [62]. Однак, на думку Н. Бойко, найбільш доцільним перекладом є «рухлива демократія» [12, с. 168].

Її положення були вперше викладені Б. Фордом у контексті делегативної демократії. Він вважав, що делегативна демократія має поєднувати найсильніші сторони прямої та представницької демократії, замінивши структури представництва на адаптивну структуру, що базується на особистих та групових довірчих відносинах. «Делегативна демократія розширює особистісні можливості та підтримує широку пряму участь у демократичній організації, при цьому не позбавляючи громадянських прав та не обтяжуючи тих громадян, які за відсутності часу, інтересу або знань воліли б обрати для себе більш пасивну позицію» [232, р. 1].

Поняття «делегативна демократія» було запропоноване Г. О'Донелом задля окреслення «нового різновиду демократії», який не належить до конкретних виявів представницької демократії та не є закріпленою (тобто інституціоналізованою) демократією, проте може бути досить стійкою. Автор зазначає, що делегативні демократії ґрунтуються на припущенні, що «перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами чинних владних відносин і визначеним Конституцією терміном перебування при владі» [307].

Б. Форд та його послідовники наголошують, що окреслення нової форми демократії – плінної було намаганням подолати вади прямої та представницької форм демократії. «Рухлива демократія» – це «в принципі, комбінація «найкращих частин» представницької та прямої демократії» [234, р. 5].

Ідеї плінної демократії представлені у працях Дж. Ґрина-Армітажа «Пряма демократія від переданого проксі» (2005) [258], М. Роста «Структурна глибока демократія» (2005) [325], М. Нордфорса «Демократія 2.1» (2006) [304], Д.

Шинера «Рухлива демократія: справжня демократія для ХХІ століття» (2015) [326], К. Блюма [180], К. Валсагьякомо [362] та інших.

Сучасна концепція плинної демократії почала кристалізуватися наприкінці ХХ ст., еклектично поєднуючи риси прямої та представницької демократії. «Вибір ролі: кожен член може вибрати або пасивну роль, віддаючи свій голос делегатові, або активну роль делегата. У делегатів є ще один вибір – наскільки і в яких сферах вони хочуть бути активними; низький бар'єр для участі: труднощі та витрати на те, щоб стати делегатом, невеликі й, зокрема, не вимагають політичної кампанії, аби виграти; делегування повноважень: делегати втілюють владу в організаційних процесах від свого імені та від імені тих осіб, які обирають їх в якості свого делегата. Тому різні делегати можуть користуватися різними рівнями доступу до ухвалення рішень; конфіденційність особистості: для уникнення соціального тиску або примусу, всі голосування, здійснені окремими особами, є анонімними як для інших осіб, так і для делегатів; підзвітність делегатів: для забезпечення підзвітності делегатів перед своїми виборцями і спільнотою загалом, в цілому всі формальні дорадчі рішення, ухвалені делегатами, цілком публічні (або в деяких формах доступні тільки їхнім виборцям); спеціалізація шляхом ределегування: делегати можуть не тільки діяти безпосередньо від імені людей як універсали, а й через повторне делегування можуть також діяти від імені один одного як фахівці» [232, р. 4].

Сутнісна особливість нової форми демократії полягає в тому, що механізм реалізації плинної демократії передбачає: громадянин може як особисто брати участь у голосуванні, так і делегувати свій голос іншому представникові, якого вважає, наприклад, більш компетентним у певних питаннях. Слід також зазначити, що обраний вами представник, може, своєю чергою, також делегувати ваш та свій голоси. Причому це може бути як певна особа, так і організація. Водночас за вами залишається право у будь-який момент відкликати свій делегований голос. Більшість прихильників плинної демократії вважають, що її

ефективна реалізація стає можливою саме в умовах високого ступеня цифровізації суспільних відносин.

Водночас математичне моделювання довело, що механізмів делегування, які гарантовано перевершують пряме голосування в тому сенсі, що вони завжди мають принаймні таку ж, а іноді й більшу ймовірність прийняти правильне рішення, не існує [275]. Навіть якщо припустити, що виборці можуть делегувати свої голоси лише більш поінформованим виборцям, то ці локальні механізми делегування, які беруть до уваги лише місцеве оточення кожного виборця і відповідають духу плинної демократії, не можуть дати таку гарантію.

Отже, плинна демократія розглядається як сучасна форма демократії, що є симбіозом її прямої та представницької форм [12, с. 172]. Її основна ідея «полягає в можливості обрання шляху вираження свого інтересу, який може бути доволі рухливим і постійно змінюватися залежно від намірів особи. Вона дає можливість обрання та відкликання «делегованого голосування» на постійних засадах. Така форма демократії знищує бар'єри щодо можливості вільного вибору прямого чи опосередкованого (делегованого) голосування при здійсненні демократичного волевиявлення народу. Вона передбачає, що громадянин сам визначає спосіб реалізації своєї активності: або делегувати своє право представникові, якого вважає експертом (елемент представницької демократії), або самому власноруч самостійно реалізовувати своє право волевиявлення (пряма демократія). Рухлива демократія передбачає розв'язання питань через обговорення та голосування (референдуми)» [12, с. 172]. Особливістю цієї форми демократії, яка докорінно відрізняє її від представницької форми демократії, є можливість відкликати свій делегований голос у будь-який момент [10, с. 43].

Деякі вчені визначили зростаюче використання альтернативних медіа в політиці, зокрема те, як Інтернет може дозволити багатьом контролювати небагатьох [175] або притягати уряд до відповідальності [273], і те, як розвиваються нові способи поза урядом для мережевих індивідів реєструвати /

висловлювати на широку аудиторію свої думки щодо політичних питань [182]. Застереження щодо прямих форм цифрового врядування спрямували зусилля на розробку технічних інновацій, які зміцнять і посилять інститути представницької демократії, такі, як консультації між громадянами та обраними ними посадовими особами [203]. Ініціативи відкритого урядування стали ще однією метою розробок, які можуть сприяти більшій прозорості демократичних інститутів, наприклад, дозволити урядам публікувати більше інформації в Інтернеті у формах, до яких громадськість може отримати легший доступ, наприклад, за допомогою інновацій у відкритих пов'язаних даних.

У. Даттон та Е. Дубоїс запропонували концепцію п'ятої влади [217-220]. Ця нова форма представляє найбільш реалістичний потенціал для посилення демократичного врядування в цифрову епоху. Поняття «п'ята влада» стосується способів, за допомогою яких Інтернет дає змогу об'єднаним у мережу людям підтримувати соціальну підзвітність у багатьох секторах, включаючи бізнес і промисловість, уряд, політику і засоби масової інформації [218, р. 273]. Члени п'ятої влади – це об'єднані мережею Інтернет люди, які розширюють свої інформаційні та комунікаційні можливості, отримуючи доступ до людей та інших ресурсів в Інтернеті. Вони, незалежно від наявних інституцій, можуть вимагати підзвітності від уряду, преси та бізнесу, через мережеву взаємодію в Інтернеті. Подібно до того, як преса створила потенціал для четвертої влади у ХУІІІ столітті, Інтернет уможлиблює появу п'ятої влади у ХХІ столітті.

Поява у ХХ столітті преси, радіо, телебачення та інших засобів масової інформації закріпила цю реальність як центральну рису плюралістичних демократичних процесів у країнах, де преса здобула незалежність від уряду та комерційного контролю [220]. Дедалі ширше використання Інтернету, соціальних мереж, мобільних ІКТ та інших цифрових онлайн-можливостей створює ще один новий факт: люди, згуртовані мережею, виходять за межі традиційних інституційних та фізичних кордонів у те, що М. Кастельс назвав

«простором потоків» [193], а не «простором місць», що відображає сучасні погляди на гібридні медіасистеми [194] та процеси управління, які є «гібридними та мультиюрисдикційними, з багатьма зацікавленими сторонами, що об'єднуються в мережі» [178, р. 2].

Коли доступ до інформації більше не контролюється інституціями, відкриваються двері для інших, щоб здійснювати власний вплив і контроль у нові способи. Іншими словами, існують потенційні зрушення в комунікативній владі, яку Інтернет дозволяє громадянам розвивати [220, р. 274]. Представники п'ятої влади – це люди, що мають доступ до Інтернету, які, незалежно від будь-якої окремої інституції, мають кращий доступ до ресурсів і людей в Інтернеті, що збільшує їхню інформаційну та комунікативну владу порівняно з іншими акторами. Ця влада дозволяє їм робити інші інституції, такі, як уряд, преса та бізнес, більш підзвітними.

Концепція п'ятої влади змушує переглянути основні підходи до розуміння політичної ролі Інтернету в суспільстві. У перші десятиліття поширення Інтернету багато вчених розглядали як неважливий політичний ресурс – технічну новинку або швидкоплинну примху. Він вважався периферійним для політичних кампаній і виборів. На противагу цьому інші прийняли ту чи іншу форму детермінізму, наприклад, розглядаючи комп'ютерно-опосередковану комунікацію як технологію свободи [211], або навпаки, як таку, що централізує. Інші вважають, що комп'ютерні системи найчастіше використовуються для посилення наявних структур влади в організаціях і суспільстві – так звана «політика посилення» [209]. Наприклад, Є. Морозов поділяє цю думку, стверджуючи: авторитарні держави використовують Інтернет для посилення контролю над громадянами, експертами, які не мають владних повноважень [296].

Більшість дослідників розглядають Інтернет як значний політичний ресурс, який змінює моделі управління в різних секторах, навіть посилюючи їх.

Технологічно детерміновані погляди продовжують залишатися помітними, наприклад, у концепції «бульбашок фільтрів», але дослідження дедалі частіше підтримують соціальне формування ролі Інтернету через безліч економічних, культурних, політичних та інших соціальних чинників, що впливають на поведінку численних акторів.

Однак роль п'ятої влади не є неминучою або сутнісною рисою технології, а лише описом моделі використання, що спостерігається з плином часу. Вона може бути ослаблена представниками інших станів, а також поганими акторами, такими, як зловмисні користувачі [220, р. 272].

Концепція п'ятої влади передбачає, що вибір і використання Інтернету різними суб'єктами призведе до різних політичних результатів залежно від ситуації [220, р. 275]. Завдяки зростаючому спектру цифрових та інтернет-технологій, включаючи пошук, соціальні мережі, електронну пошту, текстові повідомлення, обмін повідомленнями, відеоблоги, твіттер тощо, люди змінюють не тільки те, як вони зв'язуються з інформацією, людьми та послугами, а й те, що вони знають, з ким спілкуються та до яких послуг мають доступ. Якщо підходити до цього питання стратегічно, то люди можуть виходити за межі чинних інституцій, отримуючи власну інформацію та мережі таким чином, що відкривають нові можливості для притягнення до відповідальності політиків, журналістів, експертів та інших носіїв влади та впливу.

Мережеві особи часто вбудовані в різні інституції та пов'язані з ними, але вони можуть діяти більш незалежно, подібно до того, як журналісти пишуть у блогах про історії, які вони не можуть висвітлити або опублікувати у своїй газеті.

Представники п'ятої влади можуть примусити інших у різних секторах – від уряду до медіа та бізнесу – бути більш підзвітними, використовуючи комунікаційну владу [220]. Представники п'ятої влади можуть по-новому отримувати інформацію, мати доступ до різних людей і груп, а також

налагоджувати зв'язки з іншими задля досягнення цілей, незалежно від інституцій (див. табл. 4).

Таблиця 4

Стратегії взаємодії у концепції п'ятої влади

Стратегія	Опис	Приклади
Пошук	Пошук індивідами	Виборці знаходять інформацію
Походження	Індивіди створюють інформацію	Створення оригінальних постів з інформацією, малюнків
Мережева взаємодія	Індивіди приєднуються до мережеских спільнот за власним вибором	Мережі друзів з потенціалом до мобілізації
Співпраця	Використання платформ для збору інформації	Екологічні групи, журналізм, боротьба з бідністю
Витоки	Індивіди зливають інформацію, що стає доступною для широкого загалу	Інформатори доносять інформацію на сайт, що її поширює далі, наприклад блоги
Джерело: Dutton W.H., Dubois E. The Fifth Estate: a new source of democratic accountability. <i>Handbook of Digital Politics</i> /ed. by S. Coleman. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2023. P. 276.		

Пошук і створення інформації – це найочевидніші дії п'ятої влади, які можуть бути стратегічними, але в деяких випадках несподівано стають

потужними. Інтернет дає змогу окремим особам створювати оригінальний контент і групи, реконфігуруючи доступ – змінюючи способи пошуку інформації та послуг, а також результати цієї діяльності. Можливість пошуку та доступу до потрібної інформації з різних джерел у поєднанні зі здатністю створювати оригінальну інформацію підкреслює той факт, що представники п'ятої влади можуть діяти більш незалежно від інституцій.

Ці приклади ілюструють, що п'ята влада може бути відносно незалежною від інституцій і що вона не є еквівалентом громадського чи політичного руху [220, р. 277]. Одна людина, яка має зв'язки в мережі, може відігравати вирішальну роль у забезпеченні більшої підзвітності установи. Навіть громадські рухи, які часто мають сильну ієрархічну структуру, повинні рахуватися з потенціалом мережевих осіб, які можуть отримувати власну інформацію та протидіяти наративу руху. При цьому п'ята влада не є однорідною групою, а її члени можуть діяти незалежно, але взаємодіяти у різний спосіб.

Мережева взаємодія є ще однією ефективною формою дії п'ятої влади [220, р. 277]. Люди, що входять до мережі, шукають однодумців у Інтернеті за допомогою таких засобів, як соціальні мережі, обмін миттєвими повідомленнями, блоги і навіть електронна пошта. Завдяки цьому вони можуть обійти такі традиційні перешкоди, як простір і час. Змінюючи способи отримання інформації та переформатовуючи мережі людей, Інтернет може посилити їхню комунікативну владу щодо інституцій та створити умови для підвищення підзвітності.

П'ята влада не є еквівалентом засобів масової інформації, але стратегії блогерів та інших представників п'ятої влади часто передбачають висвітлення в ЗМІ як один із засобів посилення їхньої комунікативної сили [220, р. 277]. При цьому між традиційними ЗМІ та п'ятою владою може існувати чітка взаємодоповнюваність. Хоча широка соціальна роль Інтернету в управлінні, політиці та інших сферах може іноді паралельно виконувати функції традиційних

ЗМІ, наприклад, просто доносити інформацію до широкої громадськості. Проте п'ята влада відрізняється від традиційних ЗМІ тим, що допомагає об'єднаним мережею особам створювати можливості для більшої соціальної підзвітності інституцій, навіть іноді визначаючи порядок денний ЗМІ. Однак недоброчесні гравці можуть підірвати довіру до преси та п'ятої влади, створюючи необхідність для інтернет-користувачів, глядачів і широкої громадськості скептично ставитися до будь-якого одного джерела інформації й використовувати Інтернет та пов'язані з ним ЗМІ для перевірки фактів і звернення до альтернативних джерел.

Співпраця як стратегія п'ятої влади забезпечує ще один спосіб для об'єднаних у мережу індивідів здійснювати комунікативну владу [220]. Найкраще вона ілюструється здатністю людей робити внесок у колективний інтелект і колективне або розподілене спостереження. Наприклад, колективний інтелект через додатки для смартфонів дає змогу створювати незалежні джерела інформації про рівень забруднення в містах. Люди можуть об'єднувати свої спостереження, як, наприклад, при створенні вебсайтів про хабарництво, щоб відстежувати і картографувати випадки корупції. Такі форми розподіленої співпраці не залежать напряму від одного інституційного джерела або однієї власності.

Витоки інформації (удоступнення інсайдерської інформації). Хоча донесення інформаторами замовчуваної державними чи приватними організаціями інформації не є чимсь новим, однак можливість витоку інформації в Інтернеті, яка миттєво стає доступною в усьому світі, стала однією з причин, чому витоки стали характерною рисою сучасної політики [220, р. 278]. Завдяки цьому п'яту владу можна описати скоріше як мережу підзвітності, ніж як формально організовану інституцію. Використання Інтернету дає змогу створювати альтернативні джерела інформації та співпраці, які не залежать безпосередньо від одного інституційного джерела або однієї влади. Особи, які

мають доступ до Інтернету, навіть ті, чия основна мережева діяльність є соціальною, часто можуть створювати мережі, що охоплюють стандартні географічні, організаційні та інституційні мережі, щоб контактувати з іншими в мережі.

Об'єднані в мережу люди мають можливість будувати і використовувати свою «комунікативну владу», застосовуючи ІКТ для реконфігурації мереж таким чином, що це може призвести до реального перерозподілу влади в світі [220, р. 278]. Наприклад, відносини між виробниками, контролерами та споживачами ЗМІ докорінно змінюються, коли раніше пасивні аудиторії створюють і поширюють власний контент, а пошукові системи вказують на альтернативні джерела, що відображають різні погляди на ту чи іншу тему. Доступ до онлайн-ресурсів, які включають і виходять за рамки більш традиційно доступних інституцій, підтримується майже повсюдним поширенням Інтернету та пов'язаних із ним цифрових технологій, таких, як смартфон [220]. Таким чином, люди можуть обмінюватися інформацією, щоб змінити свої відносини з більш інституціоналізованими центрами влади в інших станах, тим самим підвищуючи їхню соціальну підзвітність через взаємодію між мережами, що постійно змінюються.

Отже, Інтернет може бути використаний для розширення прав і можливостей людей, що працюють у мережі, оскільки дозволяє їм використовувати комунікативну силу для притягнення інших інституцій до відповідальності [220, р. 282-283]. Однак існують і загрози, наприклад, з боку зловмисників. Існують також суб'єкти з добрими намірами, які можуть розробляти політичні й технічні ініціативи, що можуть ненавмисно ослабити п'яту владу.

Наприклад, посилення комунікативних можливостей мережевих користувачів призвело до спроб цензури та іншого контролю над п'ятою владою, включаючи заклики до відключення Інтернету, блокування сайтів, таких, як

Twitter, та арешти блогерів. Це віддзеркалює звичні форми державного контролю над традиційними ЗМІ, такі, як заборони, закриття та арешти журналістів. Відкриття Інтернету для масиву контенту, створеного користувачами, рівною мірою сприяє застосуванню урядами та іншими акторами методів блокування, моніторингу, фільтрації та іншого обмеження інтернет-трафіку. Проте користувачі мережі продовжують кидати виклик спробам контролювати доступ до Інтернету та обходити цензуру [220].

Важливо відзначити, що п'ята влада не потребує універсального доступу до Інтернету [220, р. 282]. Саме тому попри цифрові розбіжності Інтернет досягнув критичної маси в багатьох країнах, що дозволило людям, підключеним до мережі, стати значною силою для забезпечення підзвітності. Це дозволяє п'ятій владі відігравати важливу політичну роль навіть у таких країнах, як Індонезія, котра має відносно невелику частку, але велику кількість користувачів Інтернету. А оскільки користування Інтернетом стає центральним аспектом повсякденного життя і роботи в мережевих суспільствах, то нерівність у доступі до Інтернету набуває соціального, економічного і політичного значення.

Також відзначається, що не всі громадяни повинні свідомо розробляти стратегію використання Інтернету для використання комунікативної потужності, щоб п'ята влада стала значущою політичною силою [220, р 282-283]. Люди, які просто використовують Інтернет і пов'язані з ним інструменти для повсякденного життя і роботи, створюють соціальну і технічну інфраструктуру, яка може сприяти соціальній підзвітності. Звичайна людина, яка займається своїм повсякденним життям, може записати розповідь очевидця про протест, дії поліції або виступ, який може вплинути на політику і практику. Саме ці представники п'ятої влади кидають виклик владним структурам, іноді опосередковано, притягаючи до відповідальності інших у системі управління. Представники п'ятої влади втручаються в політичні дискусії, які колись були зарезервовані для інституційних органів і політичних еліт, використовуючи Інтернет для пошуку,

походження, створення мереж, співпраці або витоку критично важливої інформації, яка може змінити результат політичних дебатів і державну політику.

Водночас слід зазначити, що деякі науковці досить скептично ставляться до потенціалу цифрової демократії як життєздатної демократичної моделі, здатної нівелювати недоліки представницької демократії [173; 213]. Вони стверджують, що цифрова екосистема рясніє дезінформацією, відволіканням уваги та спотворенням фактів, що це зробить цифрову демократію скоріше ідеалом, ніж життєздатною моделлю. Тому слід подолати низку перешкод на шляху її трансформації в учасницьку демократію. Ці перешкоди включають, але не обмежуються питаннями інформації, браком інклюзивності, обмеженим доступом до Інтернету, емоційною цифровою взаємодією та економічними інтересами, які домінують у віртуальній публічній сфері.

1. Інформація. Інтернет наповнений «нефільтрованою і суперечливою інформацією», значна частина якої також є фейковими новинами. Громадянам може бути важко розібратися, яка інформація є правдивою, а яка – фейковою. Без доступу до достовірної інформації неможливо прийняти поінформоване і раціональне рішення. Якщо більшість голосів у цифровій демократії прийматимуть рішення на основі неправдивої інформації, це зробить демократію неефективною. Відповідно слід докласти зусиль, щоб Інтернет став джерелом правильної й достовірної інформації, щоб громадяни могли приймати поінформовані та раціональні рішення. В іншому випадку новій демократії бракуватиме легітимності, оскільки голос народу ґрунтуватиметься на неправдивій інформації.

2. Відсутність справжньої інклюзивності. Цифрові потоки інформації призводять не до плюралістичних дискурсів, а до цифрової фрагментації та сегрегації. Завдяки соціальним мережам та Інтернету громадяни радше відокремлюються і менше схильні до колективних зусиль у фізичному просторі, наприклад, у вигляді зібрань чи допомоги з упорядкуванням території.

Обговорення, необхідне для належного функціонування цифрової демократії, не може відбуватися за такої сегрегації, натомість формується те, що К. Санстейн називає «деліберативними анклавом» [341]. Замість формування згуртованої спільноти громадян, яка є інклюзивною, у віртуальній сфері можуть утворитися розділені групи, що унеможлиблює справжнє політичне обговорення.

Крім того, існує проблема використання штучного інтелекту та аналітики даних для пошуку інформації. Люди, які користуються соціальними платформами, стають мішенню для реклами на основі вибору, який вони роблять як користувачі. Замість слугування вільному обміну інформацією, надання доступу до всіх точок зору і джерел знань аналітика даних створила ситуацію, що сприяє посиленню фрагментації. Оскільки людей спрямовують до інформації, яка підтверджує їхній погляд, і до спільнот, які поділяють цю позицію, то це фактично створило більше гегемонії і більше поділу. Гегемонія зростає, оскільки люди постійно отримують інформацію, яка підтверджує їхній світогляд, а це створює більший поділ, оскільки так само створюються протилежні гегемонії. Онлайн-користувачі більш схильні взаємодіяти з групами, джерелами та людьми, які підтверджують їхню політику, ніж із тими, хто може обмінюватися думками та кидати виклик цій думці.

Недоліком цифрових технологій і свободи стала легкість поширення мови ненависті та поглядів, які фундаментально ставлять під сумнів демократичні права цільових груп і окремих осіб. Інтернет пропонує анонімність для розміщення публікацій і спілкування, а також дозволяє створювати закриті групи учасників, які контролюють, хто є їхніми членами.

3. Доступ до Інтернету. Деякі вчені вважають, що цей доступ буде обмежений елітою [305]. Більше того, існує безліч прикладів того, як керівництво авторитарних і диктаторських режимів повністю блокує доступ до Інтернету у випадку масових заворушень. Доступ до мережі, знання цифрових пристроїв, а також поділ на активних і пасивних користувачів обмежуватимуть успіх

цифрової демократії. З цими бар'єрами для участі вона може бути справді інклюзивною, егалітарною або учасницькою. Більше того, без рівного доступу до Інтернету виникає загроза і самим цінностям, які лежать в основі демократії. Як слушно зазначає Дж. Фаджемісіан, це створює значні перешкоди, коли йдеться про міжнародний потенціал цифрової демократії, а також на всіх рівнях соціальної участі [226].

Фундаментальною проблемою доступності є той факт, що нова форма демократії використовує нове середовище або займає новий простір, до якого деякі люди ніколи не матимуть доступу. Існує безліч причин припускати, що будуть люди, які не матимуть доступу, або не набудуть здатності користуватися технологіями, або не матимуть можливості користуватися технологіями.

4. Емоційність. Провокаційні або екстремальні думки обговорюються набагато більше, ніж аргументи. Досить часто емоційні дебати, мова ворожнечі та маси вульгарного словесного насильства домінують на аренах і шкодять свободі слова, яка є необхідною для демократії. За цих обставин у віртуальній публічній сфері не може відбуватися обговорення. Частково це пов'язано з тим, що учасники віртуальної сфери не діють як громадяни, оскільки схильні до анонімності, а участь в обговореннях можуть брати боти чи «фабрики тролів». Для того, щоб цифрова демократія була справді дорадчою та учасницькою, необхідно забезпечити можливість проведення аргументованих, шанобливих дебатів, заснованих на достовірній інформації.

5. Комерціалізація. Оскільки Інтернет є комерціалізованим простором, то справжньої віртуальної публічної сфери не може існувати. Там, де є потенціал для обговорення, є також потенціал для економічної вигоди (через комерціалізацію) та злочинності (через хакерство, крадіжку персональних даних, просування неправдивої інформації тощо). Існують також певні проблеми, пов'язані з правами та використанням простору, що стосуються сучасної поведінки в Інтернеті. Ці міркування також можуть вплинути на цифрову

демократію, тому вони заслуговують на певну перевірку. Маніпулювання інформацією часто називають дезінформацією. Вона часто набуває форми поширення недостовірної інформації в Інтернеті на індивідуальному рівні без усвідомлення фактів і наслідків або ж цілеспрямованої, систематичної кампанії, спрямованої на певну аудиторію, щоб відкинути критику, спотворити факти, відволікти опонентів і залякати конкурентів через онлайн- і офлайн-платформи.

Висновки до Розділу 1

Взаємодія виступає найбільш загальною закономірністю існування світу, оскільки відображає сукупність усіх взаємозв'язків між будь-якими соціальними суб'єктами; є процесом та результатом взаємовпливів взаємодіючих сторін.

Стосунки між суспільством і державою описуються чотирма основними моделями: ігнорування (відсутність взаємодії), домінування (патерналістська модель, модель «привідних пасок»), конфронтації (моделі «боротьба з противником», «громадянська непокора») та партнерства («модель садівника», «модель діалогу» та «модель архітектора»). З точки зору розуміння взаємодії як двостороннього процесу, взаємної зміни поведінки обох суб'єктів після інтеракції, саме модель партнерства є найбільш адекватною для розкриття потенціалу цифровізації для зміцнення демократичних інституцій та покращення життя громадян. За такого підходу взаємодія держави і суспільства проявляється у різноманітних формах участі громадян у політичних процесах та прийнятті рішень на усіх рівнях державної влади.

У найбільш загальному вигляді можна виділити дві основні форми взаємодії суспільства і держави: інституціоналізовану та неінституціоналізовану, які широко використовують можливості цифрових технологій для досягнення своєї мети. Водночас недемократичні держави схильні використовувати здобутки сучасних технологій в односторонньому порядку – для посилення свого контролю над суспільством та позбавлення його можливості вплинути на органи влади. І лише в умовах демократичних режимів можлива взаємодія між суспільством та державою, в ході якої учасники обмінюються інформацією, краще розуміють потреби один одного і громадяни отримують більше інструментів для впливу на політику як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях.

Для опису процесів, що відбуваються у суспільстві під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, послуговуються такими термінами, як

«оцифрування/оцифровка», «диджиталіація», «цифрова трансформація» та низка інших споріднених слів, однак для розвитку вітчизняного понятійного тезаурусу доцільним є використання саме «цифровізації». Вона може справляти неоднозначний вплив на суспільні відносини: з одного боку, зумовлюючи певні деінституціональні тенденції (наприклад, віртуалізацію людського спілкування, технократизацію управлінських процесів, дегуманізацію тощо), а з іншого – пропонувати нові інструменти, що посилюють взаємодію як між громадянами, так і між суспільством та державою, насамперед шляхом нівелювання чинника відстані, детериторіалізації спілкування.

Згідно з першим підходом інструменти цифровізації подаються здебільшого негативно: як загроза ліберальним демократіям у всьому світі, що спонукає до пошуку шляхів протидії фрагментації та гібридизації публічної сфери. Другий підхід передбачає розробку нових концепцій демократії, що найбільш ефективно використовують потенціал цифровізації для посилення взаємодії між суспільством і державою.

Завдяки цифровізації посилюються децентралізаційні тенденції у взаємодії між суспільством і державою, підвищується прозорість цих процесів, а також посилюються механізми контролю з боку громадян за діяльністю органів публічної влади, що дістає відображення у концепціях деліберативної та плинної демократії.

Своєю чергою, дедалі ширше використання альтернативних медіа в політиці (відеоплатформ, соціальних мереж, месенджерів тощо) заклало основу для формування концепції п'ятої влади, що наголошує на важливості безпосередньої комунікації для посилення демократичних інститутів.

РОЗДІЛ 2. Переваги і виклики цифровізації у взаємодії суспільства і держави

2.1. Перспективи застосування цифровізації для удосконалення демократичних процесів

У найбільш загальному вигляді позитивний вплив цифрових технологій на взаємодію між суспільством і державою, що повною мірою розкривається у рамках демократичних процесів, можна звести до наступних пунктів:

- 1) підвищення явки на виборах (голосування за кордоном, створення умов для участі людям з особливими потребами);
- 2) покращення якості голосувань (оціночне голосування, маятникове голосування);
- 3) протидія неефективності демократії: тиранії більшості та перевагам політичних акторів, що перебувають при владі;
- 4) удосконалення зворотного зв'язку (електронні консультації та електронні петиції);
- 5) наближення держави до громадян за рахунок покращення надання державних послуг;
- 6) демократизація політичних організацій (політичних партій) [71].

1. Підвищення явки на виборах (голосування за кордоном, створення умов для участі людям з особливими потребами). Спочатку вважалося, що цифрове голосування підвищить явку на виборах, особливо серед молодих виборців, які більш адаптовані до сучасних технологій. Ця гіпотеза виходила з того, що часто причиною неучасті є незручність: громадяни, особливо молодь, не голосують через небажання відвідувати виборчу дільницю в певний день. Ця думка також породжує специфічний страх перед цифровою демократією: голосування через просте натискування кнопки. Тобто виборці не докладають зусиль для ознайомлення з кандидатами та їх програмами, і через таку загальну апатію не прийдуть до виборчих дільниць. Однак, якби вони могли

проголосувати онлайн з мінімальними зусиллями, вони б зробили це лише тому, що це зручно, зберігаючи при цьому свою апатію в усіх інших аспектах. Таким чином, вони віддавали б свої голоси одним натисканням кнопки, не замислюючись над своїми уподобаннями і виходячи з абсолютно поверхових міркувань. Відтак ті, хто боїться кнопкового голосування, погоджуються з тими, хто вважає, що інтернет-голосування значно підвищить і без того низьку явку на виборах.

Проте поки що ні надії, ні побоювання не справдилися. Занепокоєння щодо явки на виборах у країнах Заходу виникло наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, коли явка значно знизилася. Наприклад, явка на національних виборах у Великій Британії стабільно перевищувала 70% у період з 1922 по 1997 рік, але в 2001 році впала до 59%. Відтоді вона повільно відновилася до 68,8 % у 2017 році та 67,3 % у 2019 році. Явка виборців віком від 18 до 24 років, за оцінками, становила 60-70 % з 1970-х до початку 1990-х років, а наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років впала до менш як 40 %, а потім дещо зросла до 48-54%. У віковій групі 25-44 років спостерігається схожа картина: у 1997-2001 роках вона суттєво знизилася і більше ніколи не відновлювалася [226].

Однак аналіз статистики у довгостроковій перспективі свідчить про зміни в поведінці. У 2001 році лише 55,7 % людей віком від 35 до 44 років брали участь у загальнонаціональних виборах у Великій Британії. У 2010 році ця ж група людей, тепер уже переважно у віці 45-54 років, проголосувала на рівні 67,5 %. У 2019 році ця група, яка тепер складається переважно з людей віком 55-64 роки, проголосувала на рівні 72,8 %. Аналогічно, 25-34-річні, які у 2001 році голосували на рівні лише 45 %, через 18 років (переважно у віці 45-54 років) голосували на рівні понад 70 % [357]. Це відповідає переважній більшості статистичних даних щодо участі у всіх видах діяльності: зазвичай громадяни з віком стають політично активнішими. Рівень політичної участі зазвичай досягає піку у віці від 40 до 75 років, а потім повільно знижується.

Причини падіння явки на виборах на межі тисячоліть та її повільного відновлення в наступні десятиліття залишаються незрозумілими. Однак падіння явки передувало поширенню Інтернету, тому його не можна пояснити прагненням молоді до зручнішого голосування через Інтернет. Основну роль відіграли все ж таки соціальні чинники: люди у віці 18-24 років набагато частіше продовжують навчання, ніж у 1970-х роках, і набагато рідше інтегровані у робітничі рухи або є власниками житла – сфери, де людина зазвичай стикається з політикою у формі регулювання бізнесу, оподаткування, надання комунальних послуг та планування. Більше того, до 1970-х років у багатьох демократичних країнах виборчий вік був вищим (21 рік на противагу 18), а оскільки наймолодші виборці голосують найменше, то це, природно, впливає не лише на рівень голосування молоді, а й на загальну статистику голосування [357].

Можливо також, що за цей час виборчі можливості просто не були привабливими для багатьох виборців, а політична активність була спрямована на протестні та інші рухи. Зрештою, явка на референдуми іноді перевищувала явку на виборах: явка на референдумі щодо Brexit (2016) становила 72%; явка на референдумі щодо незалежності Шотландії (2014) – 84%; а явка на референдумі щодо незалежності Квебеку (1995) – понад 93 %. Таким чином, найбільш резонансні питання викликають найбільший інтерес у виборців, що і зумовлює високу явку на голосування. Період найнижчої явки на виборах також збігся з широким антиглобалістським і антивоєнним протестним рухом у багатьох західних країнах [357].

Середня явка у Швейцарії, яка проводить у середньому 10 федеральних референдумів на рік, становить понад 40 %, а в Каліфорнії – лише 35% [256, р. 118]. І це при тому, що в обох випадках референдуми, ініційовані громадянами, мають довести певний рівень громадської підтримки перед тим, як бути допущеними до голосування. Водночас у країнах, де референдуми проводяться доволі часто, загальний показник участі в них досить високий. Наприклад, у

Швейцарії, хоча середня явка на референдумах зазвичай знаходиться в межах 40-60%, кількість людей, які голосують принаймні один раз протягом двох років, становить близько 75% [360].

Оскільки моделі участі можна пояснити соціальними чинниками, найсерйозніші спади голосування відбулися до появи Інтернету і відтоді в основному відновилися, то зручність не відіграє провідної ролі у мобілізації виборців. Найбільшу базу даних на національному рівні про вплив е-голосування на явку має Естонія. Вона запровадила інтернет-голосування з 2005 року, і сьогодні від третини до половини естонців голосують із телефонів або комп'ютерів одним натисканням кнопки, зазвичай витрачаючи на це менше двох хвилин [344]. Попри доступність зручного та швидкого голосування явка на національних виборах зростала досить повільно. Очевидно, що низка соціальних чинників також впливають на участь у виборах: голосування на європейських та місцевих виборах було дуже низьким у країнах колишнього радянського блоку [278], однак дані демонструють постійне зростання кількості виборців, що віддають перевагу голосуванню онлайн.

Дослідники, які проаналізували досвід онлайн-голосування у швейцарських кантонах, дійшли схожих висновків: онлайн-голосування поки що не збільшує явку помітною мірою і не впливає на результат виборів [329; 330]. Воно може мати дуже незначний мобілізаційний ефект серед тих, хто голосує нерегулярно або раніше не голосував, але загалом ним користуються ті, хто все одно проголосував би, навіть за відсутності е-голосування [313]. Емпіричний аналіз даних з Естонії також засвідчив, що можливість е-голосування має незначний мобілізаційний вплив на тих, хто найменше схильний голосувати – молодих, менш освічених і малозабезпечених людей, які з найбільшою ймовірністю перейдуть із категорії тих, хто не голосує, в категорію тих, хто голосує [335]. Однак переважна більшість людей, котрі беруть участь в інтернет-голосуванні, – це ті, які б все одно проголосували.

У 2005 році Естонія стала першою країною в світі, яка запровадила інтернет-голосування на загальнонаціональних виборах. Новаторська система i-vote дозволяє громадянам голосувати в зручний для них час, незалежно від відстані до виборчої дільниці. i-Vote стала можливою лише завдяки тому, що переважна більшість населення Естонії має доступ до безпечної цифрової аутентифікації та підписів. До 2023 року 51% виборців віддали перевагу інтернет-голосуванню на місцевих, парламентських та виборах до Європейського Парламенту. Для забезпечення правильного отримання кожного голосу сервером Національного виборчого комітету використовується безпечний мобільний додаток на основі QR-коду [221] (табл. 5).

Таблиця 5

Е-вибори в Естонії

Вибори	Кількість осіб, які взяли участь у голосуванні через Інтернет, %
2007 парламентські вибори	5,5
2009 вибори до Європарламенту	14,7
2011 парламентські вибори	24,3
2014 вибори до Європарламенту	31,3
2019 парламентські вибори	43,3
2021 місцеві вибори	46,9
2023 парламентські вибори	51
<i>Джерело:</i> E-Governance Factsheet. URL: https://e-estonia.com/wp-content/uploads/factsheet-i-voting-okt2023-2.pdf	

Отже, можна припустити, що доступність онлайн-голосування має дещо більший мобілізаційний ефект на місцевих виборах, ніж на

загальнонаціональних. Більше того, ті, хто голосує онлайн в Естонії, рідко повертаються до голосування на паперових бланках або взагалі не беруть участі в голосуванні. Деякі дослідники вважають: це свідчить про те, що е-голосування, хоча й не призвело до значного підвищення явки виборців натепер, все ж таки може запобігти її зниженню в майбутньому [334]. Так, у Кенії національне опитування, проведене через два місяці після виборів, які довелося провести повторно через технічні збої у системі електронної передачі даних, засвідчило: понад половину респондентів відчували, що вони «здебільшого не розуміють» або «зовсім не розуміють» того, що відбувалося під час підрахунку голосів, і що лише 49% людей вважали, що кандидат-переможець «справді переміг». Попри це 58% респондентів погодилися, що «вибори, які використовують цифрові технології, завжди є більш вільними та чесними» [196].

Іншими словами, онлайн-голосування сприймається людьми краще, ніж можна було б очікувати. І хоча пропозиція голосувати онлайн не змусить людей, яким не подобаються запропоновані варіанти, проголосувати, вона все ж зменшує навантаження на виборців, які витрачають майже весь час, необхідний для голосування, на дорогу до виборчої дільниці та назад, і лише невелику частину – на голосування.

Підвищенню явки на виборах може сприяти застосування цифрових технологій до ширших категорій виборців, зокрема тих, хто перебуває за межами країни та осіб з особливими потребами. Що стосується осіб, які перебувають за межами території держави, то багато країн дозволяють їм голосувати на виборах або референдумах за межами країни. У той час як деякі з них обмежують це право військовослужбовцями та дипломатичним персоналом, інші поширюють його на всіх громадян, які проживають за кордоном. Більше того, сьогодні багато людей, які не проживають за кордоном, все ще часто тимчасово перебувають за межами країни та можуть втратити можливість проголосувати через свою відсутність.

Традиційно голосування з-за кордону проводилося поштою або особисто в найближчому до виборця посольстві чи консульстві. Оскільки особисте голосування за таких обставин є дуже обтяжливим, а інтернет-голосування дуже схоже, але дещо зручніше, ніж голосування поштою, за можливості проголосувати онлайн виборці, які проживають за кордоном, як правило, досить швидко переходять на нього. На кожних виборах поза межами Естонії подається близько 5-6% голосів, і приблизно 90% цих голосів віддається через Інтернет [343].

Коли у 2006 році Нідерланди дозволили інтернет-голосування для людей, які проживають за кордоном, то близько 20 000 виборців скористалися цією можливістю, що становило 63% виборців, зареєстрованих для голосування за кордоном. Хоча голосування телефоном також було дозволено, цією можливістю скористалося дуже мало виборців, і згодом від нього відмовилися [332].

Громадяни Швейцарії, які дійсно проживають за кордоном, практично не беруть участі у виборах або референдумах. Однак серед тих, хто голосує, за наявності можливості близько 40-60% голосували онлайн, і цей показник зростає на 2% на рік [329].

Деякі країни також нещодавно почали пропонувати альтернативні методи представництва, не лише дозволяючи, а й заохочуючи свою діаспору продовжувати брати участь у політиці рідної країни. Наприклад, з 2012 року Франція розділила нефранцузьку територію на 11 закордонних виборчих округів, що дозволяє виборцям обирати своїх представників на виборах. Кандидати ведуть передвиборчу кампанію в цих регіонах так само, якби вони балотувалися на території Франції. Вони часто належать до однієї з основних партій, що беруть участь у виборах, а кандидати, що перемогли, отримують місця в Національній асамблеї. На відміну від виборців, які проживають на території Франції, експатріанти можуть голосувати за дорученням, через Інтернет або поштою. На

останніх парламентських виборах у червні 2022 року майже 25 млн французьких виборців, які проживають за кордоном, все ще голосували онлайн [323].

Можливість зручного інтернет-голосування з-за кордону викликає деякі питання, особливо з огляду на те, що багато країн мають значну діаспору. Наприклад, якщо порахувати жителів Північної Ірландії, які мають право на ірландське громадянство, то за межами Республіки Ірландія проживають майже стільки ж ірландців, як і в ній самій. Навіть без урахування тих, хто проживає в Північній Ірландії, понад 20 % ірландських громадян живуть за межами держави. Аналогічно, понад 12 % мексиканців живуть за кордоном, переважно в США. За оцінками, понад 15 млн осіб ліванського походження живуть за кордоном, тоді як у самому Лівані їх лише 6 млн. Тільки в Лондоні проживають від 300 до 400 тисяч громадян Франції, 5 млн громадян США живуть за кордоном (що становить 2 % населення країни), а також майже 10 % громадян Великої Британії [229].

Теоретично можливо, що колишні земляки, особливо якщо їх заохочувати голосувати онлайн, можуть вирішити результат виборів чи референдуму, попри те, що їм не доведеться жити з його наслідками, якщо вони залишаться за кордоном. Проте на практиці багато країн встановлюють суворі часові обмеження на право голосу для колишніх громадян. У Франції, хоча колишні громадяни мають право обирати своїх представників, їхній вплив обмежено: лише 11 з 577 місць у Національній асамблеї (або 1,9%) належать колишнім землякам [229].

Більше того, явка виборців із числа колишніх краян починається з дуже низького рівня – у Франції зареєстровано 48,8 млн виборців, з яких 1,4 млн (3%) зареєстровані за кордоном [339]. Однак, як правило, лише близько 40% колишніх співвітчизників голосують на президентських виборах і 20% – на виборах до законодавчих органів. Аналогічно, менше ніж кожен п'ятий громадянин Великої Британії, який проживає за кордоном, проголосував на загальних виборах у

Великій Британії у 2019 році, тоді як у США на виборах 2016 року проголосували лише 7% громадян, які мешкають за кордоном [229].

Хоча інтернет-голосування з-за кордону ще не набуло значного поширення на національних виборах, воно все ще є цікавим, особливо з огляду на те, що поїздки за кордон стають дедалі поширенішими, а форми інтернет-голосування полегшують голосування, збільшуючи шанси на те, що колишні земляки візьмуть участь у виборах.

Що стосується осіб з особливими потребами, то е-голосування може дозволити людям з інвалідністю повніше користуватися своїми демократичними правами. Фактично полегшення голосування для людей з інвалідністю стало ключовою причиною того, що деякі американські округи дозволили використовувати на виборах інструмент онлайн-голосування Voatz [288]. Цифрові технології також полегшують видання бюлетенів більшою кількістю мов, а також бюлетенів із великим шрифтом. Багато додатків цифрової демократії відповідають Керівним принципам доступності вебконтенту, які гарантують, що програмне забезпечення сумісне з пристроями для забезпечення доступності, такими, як зчитувачі з екрану для людей з порушеннями зору. Слід також згадати, що е-голосування полегшує реалізацію свого активного виборчого права у випадку надзвичайних ситуацій, наприклад пандемії.

2. Покращення якості голосувань (оціночне голосування, маятникове голосування, краще представництво). Виборчий процес є однією з базових характеристик демократії, насамперед представницької. Відмінність між авторитаризмом та демократією полягає у тому, що остання прагне до гарантування таких його компонентів, як таємність, рівне право голосу, всебічний, точний і справедливий підрахунок голосів. Саме це створює основу для прийняття рішень, що відображають інтереси електорату. Завдяки цифровізації демократичні держави отримують цілу низку інструментів, що дають змогу здійснювати широкомасштабні експерименти щодо процедур

голосування для впровадження оптимальних методів підрахунку голосів, які уможливають прийняття найбільш виважених рішень, орієнтованих на поліпшення добробуту громадян. Удосконалити традиційні методи голосування можна шляхом застосування оціночного та маятникового голосування, а також шляхом вирішення проблеми недопредставленості.

Оціночне голосування (ОГ) – це двохтурова процедура голосування, яка має низку переваг над звичайним одностуровим добровільним чи обов’язковим голосуванням. Голосування відбувається у два етапи. На першому етапі довільним чином з усіх осіб, які мають право голосу, обирається певна кількість громадян, які утворюють оціночну групу (ОГр Assessment Group). Вони можуть детально ознайомитися з перевагами й недоліками кожного варіанта і зрештою проголосувати за один із варіантів або утриматися від голосування. Варіант, який отримав найбільшу кількість голосів, оприлюднюється. На другому етапі громадяни, які не ввійшли до складу ОГр, теж голосують за один із варіантів, що пропонувався і ОГр. Переможцем вважається той варіант, який отримав найбільшу кількість голосів у двох турах. Якщо ж голоси поділилися навпіл, то проводиться жеребкування.

До переваг такого методу належить те, що голосування в першому турі є обов’язковим – або стимулюється за допомогою субсидій – і оскільки розмір першої групи не є надто малим, то зазвичай у другому турі виборці схильні довіряти результатам роботи ОГр і віддають перевагу її варіанту [246]. Якщо склад цієї групи буде достатньо репрезентативним для всього населення, то соціально оптимальні альтернативи будуть обрані за низьких суспільних витрат і без необхідності позбавляти громадян права голосу. А низький рівень явки у другому турі пояснюється здійсненням громадянами аналізу витрат і вигод. Вони, знаючи результати першого етапу, довірятимуть тим, хто потратив свій час і зусилля на вивчення проблеми.

Порівняно із традиційними однотуровими процесами голосування за допомогою ОГр можна досягти кращих результатів і значно зменшити витрати на голосування, використовуючи всі доступні цифрові інструменти для процесу відбору до оціночної групи та у ході самого двохтурового голосування.

Хоча оціночне голосування було запроваджено для того, щоб дати можливість більшості виборців реалізувати бажану альтернативу та заощадити витрати на голосування, воно також може бути досить корисним для підвищення інформаційної ефективності колективних рішень. Оскільки члени ОГр розуміють, що їхнє колективне рішення швидше за все відповідатиме кінцевому результату, то вони більш зацікавлені в отриманні максимальної інформації для прийняття виваженого рішення, ніж коли голосує весь електорат одразу. Членів ОГр можна зобов'язати ретельно оцінювати та порівнювати наслідки різних альтернатив, оскільки решта виборців можуть покладатися на їхні голоси, утримавшись або підтвердивши результат, досягнутий у першому турі голосування. Заохочувати членів ОГр можна наданням оплачуваного вихідного дня на роботі, щоб зібрати та вивчити необхідну інформацію та взяти участь у голосуванні.

Маятникове голосування дає змогу поступово виходити на найбільш прийнятне рішення з урахуванням нових контекстів. Одна із типових проблем для демократичних процедур голосування полягає у тому, щоб сприяти консолідації приватних уподобань навколо найбільш прийнятних варіантів. Зокрема, як до прийняття остаточного колективного рішення врахувати надходження нової інформації, пріоритети певної групи. Г. Гершбах запропонував ідею маятникового голосування (МГ), коли у ході двох турів голосування враховується й оціночне голосування [245]. Аналогічно до методу оціночної групи, відібрана жеребкуванням група осіб голосує за одну із пропозицій. Результати голосування оприлюднюються і дають можливість зрозуміти, як саме розподіляються уподобання серед громадян.

На першому етапі лише відібрана жеребкуванням група громадян голосує за пропозицію, як і в оціночному голосуванні. Оприлюднена інформація про те, які саме пропозиції посіли перше і друге місце, дає можливість сформулювати третю, проміжну пропозицію, і всі три варіанти виносяться на голосування широким загалом у другому турі.

Основна проблема полягає у тому, хто саме буде формулювати третій варіант. Наприклад, у Швейцарії парламент має право, але не зобов'язаний, визначати третю альтернативу, коли вносяться ініціативи щодо зміни конституції. В ідеалі третя альтернатива визначається алгоритмічно, як тільки стає відомим результат першого етапу. Однак на практиці пропозиції, як правило, є складнішими, ніж просто визначення конкретного рівня суспільного блага, оскільки, наприклад, опис конкретного суспільного блага є багатовимірним. Тому можна вдатися до допомоги експертних комісій, які розробляють такі треті альтернативи, так званих комісій з розробки третьої альтернативи. Члени таких комісій могли б призначатися парламентом і мати мандат на розробку третіх пропозицій у дусі маятникового голосування та бути максимально захищеними від політичного впливу на виконання цього мандату.

Основною перевагою МГ є те, що найбільш радикальна пропозиція може спонукати громадян до глибшого вивчення проблеми та проголосувати за більш помірковану позицію. Ймовірно, усвідомивши реальність перспективи виходу з Євросоюзу, британці завдяки маятниковому голосуванню обрали б більш поміркований варіант взаємодії з Брюсселем, аніж остаточне відділення.

Проблема недопредставленості є однією з основних для механізмів представницької демократії. Для покращення представництва було запропоновано низку рішень: голосування за дорученням [166; 247; 258]; концепція плинної демократії (розглянута у підрозділі 1.3 дисертації) [180; 187; 201] тощо. Їх спільною рисою була ідея про те, що вага кожного законодавця була

прямо пропорційна кількості виборців, яких він представляє. Така пропозиція зустрічалася у працях Дж. Таллока [354], Дж. Міллера [295], Дж. Чемберліна [195]. На думку М. Півато та Е. Соха, вага законодавця має визначатися не лише кількістю виборців, яких він представляє, а й тим, наскільки ефективно він їх представляє [314]. На їх думку, кожен громадянин повинен мати право обирати серед усіх законодавців, які представлятимуть його, і у відповідь делегувати йому своє право голосу. В результаті різні законодавці отримають різну кількість голосів, тобто матимуть різну вагу голосу, відповідно до кількості делегованих їм голосів. Рішення в законодавчому органі приймаються зваженою більшістю голосів. У випадку дуже великих розмірів електорату результати таких рішень відповідають результатам, які ці громадяни отримали б на всенародному референдумі, рішення якого приймається більшістю голосів.

Своєю чергою, Б. Фрей пропонує кілька способів оновлення концепції прямої участі шляхом альтернативного розподілу прав голосу: від поширення прямої демократії на нові сфери до часткового права голосу для осіб, які не є громадянами (наприклад, іммігрантам), різної ваги голосів для старших і молодших людей, подвійного права голосу для тих, хто їздить на роботу – один раз на робочому місці, а другий раз за місцем проживання, – або жеребкуванням [236].

Також можна піти шляхом посилення у громадян відчуття представленості. Якщо особа є відомою і популярною, то виборець швидше за все визначився зі своїм ставленням до нього: чи довіряє йому представляти свої інтереси. Ситуація значно ускладнюється, коли йдеться про маловідому особу, особу протилежної статі або ж про конкретну проблему, що потребує вирішення. Тоді виборець може вважати, що вона недостатньою мірою представляє її інтереси. Для завоювання довіри до певного представника з окремого питання можна скористатися можливостями цифровізації і впровадити більш оптимальний

алгоритм відбору, що посилить відчуття представленості в органах, що приймають рішення.

Якщо механізм відбору групи громадян, яким буде надано право голосу, буде загально визнаний як справедливий та надійний, то особи, які обираються цим алгоритмом, не обов'язково мають бути відомими – громадяни довірятимуть алгоритму відбору. В його основі має бути код із вільним доступом, який можна перевірити, з абсолютно прозорими критеріями відбору, який може завоювати довіру громадян. Також до алгоритму можна додавати різні критерії відбору для конкретного питання, але із чітко виписаною процедурою його розробки й застосування.

Що стосується відбору групи, то вона має відповідати двом вимогам: 1) повинна бути репрезентативною щодо складу населення, і всі особи повинні мати однакову ймовірність бути обраними; 2) усі підгрупи або меншини мають бути представлені відповідно до своєї частки у спільноті. При цьому, окрім вдосконалення самого процесу відбору експертів, важливо досягти максимальної прозорості щодо того, як працює алгоритм відбору [229]. Прозорість сприяє довірі до справедливості алгоритму відбору, що в кінцевому підсумку гарантує, що кожна людина буде вважати, що вона добре представлена в обраній групі, незалежно від того, обрана вона до неї чи ні, і незалежно від результату голосування, принаймні теоретично.

3. Протидія неефективності демократії: тиранії більшості та перевагам політичних акторів, що перебувають при владі. Тиранія більшості та переваги політичних акторів, що перебувають при владі (інкумбентів) є одними з основних недоліків демократії, які можна виправити або майже нівелювати їх вплив за допомогою цифровізації. Проблема тиранії більшості особливо загострюється, коли меншість неодноразово втрачає можливість впливати на процес прийняття рішень. Це негативно впливає на готовність її

членів брати участь у політичному процесі та виконувати рішення, прийняті більшістю.

Політики постійно стикаються з необхідністю приймати рішення, що мають фундаментальне значення для великої групи громадян. Такі рішення, як скасування права на аборт, зміна курсу державної заборгованості за допомогою боргових гальм, визначення пенсійного віку, членство в міжнародних організаціях тощо, справляють значний і тривалий вплив на напрям розвитку суспільства. Коли демократичне суспільство приймає такі рішення, то деякі групи рішуче підтримують або виступають проти нововведення, тоді як інші демонструють байдужість.

Використання простої більшості для прийняття таких фундаментальних рішень може бути особливо проблематичним, оскільки воно не дає можливості активним учасникам висловити інтенсивність своїх уподобань. Більшість завжди перемає меншість, навіть якщо ця меншість набагато більше, ніж більшість, буде стурбована тим, куди рухається суспільство. Надання меншості права вето на прийняте рішення може пом'якшити проблему, але існує небезпека того, що такий захист меншості перетвориться на тиранію з боку меншості.

Виходом може стати збалансоване голосування, яке складається з двох етапів. Наприклад, потрібно прийняти рішення щодо двох пов'язаних між собою питань. Перше рішення визначає фундаментальний напрям розвитку держави та суспільства (наприклад, вибір щодо виходу з ЄС), а друге визначає, яким чином має бути реалізований вибір фундаментального напрямку (наприклад, шляхом залишення в митному союзі з ЄС або збереження вільної торгівлі з ним).

За допомогою збалансованого голосування виборці мають можливість на першому етапі або проголосувати за фундаментальний (новий) напрям, або утриматися від голосування. Ті, хто утримався, «зберігають» своє право голосу для другого етапу. Ті, хто програв у першому турі, отримують право голосу на другому етапі, в той час як переможці першого туру не мають права голосувати

у другому. Таким чином, збалансоване голосування дозволяє особам, які не відчувають сильної зацікавленості у прийнятті фундаментального рішення, обміняти своє право голосу на першому етапі на гарантоване право голосу на другому етапі. Виборці, які голосували за один фундаментальний напрям, але програли, отримують компенсацію у вигляді права голосу в другому турі.

Перевагою збалансованого голосування є те, що воно дає змогу краще врахувати усе різноманіття уподобань виборців, ніж голосування простою більшістю, голосування з можливістю збереження голосів та голосування меншості. В умовах рівноваги індивіди з високими інтересами в рішенні братимуть участь у першому етапі голосування, тоді як ті, хто має низькі інтереси, утримаються. Ті, хто програв у першому турі голосування, і ті, хто утримався, беруть участь у другому турі.

Одним із варіантів збалансованого голосування є обмеження кількості голосів у виборця, котрий має обрати, з яких саме питань він братиме участь у голосуванні. Такий підхід особливо ефективний у випадку прийняття повторюваних колективних рішень. Ця модель як альтернатива ринкам голосів була описана Д. Мюллером [299]. Він запропонував наділити кожного виборця 1000 балами, які можна розподілити між кількома бінарними рішеннями. Кожне рішення приймається відповідно до більшості загальних балів, відданих за нього. Згодом його ідея була удосконалена А. Касселою, яка запропонувала модель накопичення голосів [192], та Р. Хортала-Валлве з концепцією якісного голосування [269]. Їх спільною рисою є те, що усі виборці є рівними та мають однакову загальну кількість голосів. Кількість поданих голосів сигналізує про інтенсивність уподобань виборців з певного питання, і оскільки ці голоси віддаються за рахунок голосів з інших питань, то така система голосування стимулює сумісність стимулів. Як правило, ця схема не може досягти повної ефективності, але вона забезпечує покращення добробуту порівняно з мажоритарним голосуванням і є відносно простою для реалізації на практиці.

Слід зазначити: голосування меншості та збалансоване голосування передбачає, що деякі виборці зрештою матимуть більше право голосу, ніж інші. Ті, хто отримає більше голосів, ніж інші, визначаються поведінкою виборців та результатами першого туру. Отже, хоча така схема голосування забезпечує анонімність і, таким чином, ставиться до всіх однаково, однак це дає підстави стверджувати про відхід від фундаментального принципу представницької демократії одна особа – один голос на усіх етапах голосування.

Переваги *інкумбентів*, або осіб, що перебувають при владі, в ході застосування демократичних процедур тривалий час досліджувалися зарубіжними дослідниками, зокрема Дж. Алфордом та Д. Бредлі [164], Е. Гельманом та Дж. Кінгом [243], С. Левіт та К. Вольфрам [286], Дж. Коксом та Дж. Кацом [207], К. Алгаром [165] та іншими [191]. До об'єктивних переваг інкумбентів слід віднести наявність досвіду роботи та можливість реалізовувати довгострокові, соціально орієнтовані проєкти за наявності перспективи переобрання, а негативною рисою є наявність у них можливостей для зловживання владними повноваженнями для гарантування свого переобрання у ході виборів чи використання інших демократичних процедур.

Для подолання негативних аспектів переваг інкумбентів доцільним є впровадження правила відтворення балів, яке передбачає дотримання низки вимог:

1. Якщо кандидат не є інкумбентом, то йому для перемоги достатньо простої більшості голосів.
2. Якщо кандидат є інкумбентом, то він має набрати найбільший відсоток голосів, який він коли-небудь отримував на цій посаді.
3. Якщо інкумбент не зможе покращити свої виборчі результати, то він не обирається.

Якщо інкумбенту не вдалося повторити або покращити свої попередні показники, але його найближчий суперник набрав досить малий відсоток голосів,

то між ними проводиться другий тур виборів, на яких для перемоги слід заручитися підтримкою не менше 50% виборців.

Також можна пом'якшити вимоги до інкумбента, визначивши для нього прохідний бар'єр: 1) у допустимих відсотках відхилення голосів, порівняно з попередніми виборами; 2) в середньому відсотку виборців, отриманих на попередніх виборах; 3) не враховувати результати перших виборів [247]. Застосування правила відтворення балів сприяє тому, що посадовці менше прагнуть до задоволення власних інтересів, не позбавляючи особливо здібних посадовців шансів на переобрання.

Простішою альтернативою протидії соціально небажаним перевагам перебування на посаді, при збереженні соціально бажаних переваг перебування на посаді, є запровадження вищих бар'єрів для осіб, які перебувають на посаді. Тобто у міру збільшення термінів перебування на посаді піднімається бар'єр для інкумбента, що можна передбачати у виборчому законодавстві.

Крім того, кандидатам на посаду може бути дозволено під час передвиборчої кампанії самому визначати для себе прохідний бар'єр для переобрання. За таких обставин особа, яка обіймає посаду, заздалегідь визначає, яка частка голосів дозволить їй переобратися, і використовує цю частку голосів як аргумент у передвиборчій кампанії. Наприклад, інкумбент може заявити, що якщо не отримає 53% голосів, то відмовиться обіймати посаду. Ця форма зобов'язань з боку кандидатів на посаду може бути оформлена у вигляді договору про розподіл голосів. Після юридичного затвердження та виконання вони являють собою різновид політичних договорів, які можна перевірити на достовірність, отримавши відповідні дозволи. Такі контракти є передвиборчими обіцянками, які можна перевірити, пов'язаними з винагородою та санкціями, що мають юридичну силу.

Отже, завдяки цифровізації, що дає можливість застосувати гнучкіші та точніші інструменти підрахунку голосів, встановлювати додаткові вимоги до

кандидатів на виборні посади та краще враховувати думку меншості, демократичні інститути можуть зміцнити довіру до себе громадян, завдяки вибору найкращих варіантів рішень та представників. Посилення довіри сприятиме зменшенню популярності популістських, крайніх лівих та правих партій, що є однією з основних загроз демократії в сучасному світі. Ці всі інструменти найкраще можна реалізувати за допомогою електронного голосування, алгоритм якого адаптується до будь-якого варіанту підрахунку голосів, забезпечує статистичні порівняння з попередніми виборами і може реалізувати будь-яку процедуру голосування, а також будь-який тип зважування голосів і вибору виборців.

4. Удосконалення зворотнього зв'язку (електронні консультації та електронні петиції). Зворотній зв'язок є важливою частиною процесу прийняття політичних рішень та демократичних процедур. Нині найшвидше отримати інформацію про потреби громадян, ступінь їх задоволеності діями органів публічної влади можуть консультації та петиції.

Положення про обов'язковість проведення *консультацій з громадськістю* з різних питань – від будівництва до мистецьких ініціатив – містяться у законодавстві низки країн. Їх результати, хоч і не мають зобов'язального характеру, але дають можливість громадянам висловити своє бачення, а управлінським органам на різних рівнях публічного управління адаптувати свою політику до інтересів громадян. Проведення офлайн зустрічей сприяє встановленню тісніших контактів між громадянами та представниками влади, а впровадження цифрових технологій у цей процес дає низку переваг. Найбільш очевидними є легше поширення інформації про зустріч серед різних груп населення та її удоступнення завдяки онлайн-характеру. Нині багато країн проводять онлайн-консультації, але Тайвань став особливо інноваційним за останні кілька років, провівши консультації на такі теми, як регулювання Uber і фінансових послуг, і були зосереджені на заохоченні учасників до досягнення

консенсусу з багатьох різних аспектів регулювання. Під час пандемії уряд Тайваню проводив термінові консультації щодо заходів охорони громадського здоров'я, деякі з них використовували Slido – просте програмне забезпечення, яке переважно використовується корпораціями. Дозволивши людям брати участь у Slido, уряд Тайваню зміг миттєво отримати уявлення про позицію громадян щодо заходів боротьби з коронавірусом – на відміну від більшості країн, які були змушені діяти у вакуумі щодо того, якому курсу дій надають перевагу їхні громадяни. Цей приклад засвідчує, як можна гнучко використовувати цифрові інструменти для залучення громадськості навіть у складних кризових ситуаціях.

Онлайн-консультації також можуть допомогти підготувати ґрунт для подальших кроків у демократичному процесі. Так, у США платформа «Спільна основа для дій» забезпечує полегшене обговорення в режимі онлайн для невеликих груп [212]. Однією з ключових переваг таких консультацій є те, що вони дозволяють швидко визначити пункти, щодо яких є згода або розбіжності, оскільки функціональність програмного забезпечення дозволяє візуалізувати та зафіксувати початкову позицію кожного учасника [200]. Це може заощадити час порівняно з офлайн-обговореннями, де учасникам може знадобитися багато часу для усвідомлення того, з чим вони вже згодні, що не завжди є пріоритетним для додаткового обговорення. Виділення часу на обговорення розбіжностей, які залишилися, може прояснити занепокоєння, що лежать в основі цих розбіжностей, потенційно вказуючи на питання, котрі можна вирішити, або на поправки, які можна внести до пропозицій. Ця ініціатива також може масштабуватися, щоб охопити багато паралельних груп, які одночасно обговорюють одне і те ж питання.

Петиції є ще однією поширеною формою зворотного зв'язку. Подача петицій є прикладом традиційного офлайн способу участі, який практично без змін перемістився в онлайн. Петиції можуть включати збір підписів для ініціювання референдуму або безпосереднє звернення до парламенту чи іншого

органу влади з проханням прийняти, змінити або скасувати закон, вжити інших заходів або змінити політику. З різним ступенем успіху було запущено кілька механізмів подання онлайн-петицій, деякі з яких були найбільш стійкими та впливовими в Латвії та Естонії.

Так, у Латвії сайт онлайн петицій Manabalss [290] дає змогу електронного збору підписів громадян для реалізації громадських ініціатив. Петиції, що набрали понад 10 000 підписів, мають бути винесені на голосування в парламенті (а не просто обговорені або на них мають дати відповідь). У країні, де проживають майже 1,5 млн зареєстрованих виборців, це відносно низька планка (петицію має підписати не менше 1 % населення, що має право голосу). Крім того, авторам петицій надається підтримка в оформленні їхніх пропозицій до чинного законодавства, що зменшує ризик їх відхилення з формальних причин, а також дозволяється викликати свідків у парламенті на підтримку своїх пропозицій. Manabalss – це окрема установа, яка не керується урядом і фінансується за рахунок мікроплатежів. Учасники можуть увійти в систему, використовуючи свою банківську ідентифікацію. Аналогічно, Rahvaalgatus.ee в Естонії використовує низьку планку для подання петицій (1 тис. підписів для обговорення в парламенті), а також постійне відстеження долі пропозицій [238, р. 52]. У період з 2014 по 2021 рік 95 ініціатив, опрацьованих через Rahvaalgatus, були представлені в парламенті.

Оскільки процес подання петицій в Естонії та Латвії пов'язаний з представницькою демократією (на відміну від прямої демократії), то зв'язок між петицією та дією не завжди є чітким. Іноді петиції, які отримують невелику кількість підписів, приймаються владою, ймовірно, тому, що їхній зміст відповідає програмі уряду. Оскільки бар'єр для збору підписів низький, то немає переконливих аргументів на користь того, що петиція має бути прийнята як закон лише на підставі цього критерію. Станом на 2023 рік 47% петицій досягли необхідного рівня підписів (порівняно з 39% у 2022 році). 38 ініціатив були

реалізовані парламентом та урядом, а 30 – органами місцевого самоврядування [311]. Успішні петиції часто або обговорюються в парламенті, або передаються до профільного комітету чи департаменту, відповідального за їх розгляд, так само, як і інші законопроекти. Ці органи, як правило, розглядають питання ретельно і в технічних деталях, що робить їх дуже відмінними від інших механізмів петицій, таких, як Європейська громадянська ініціатива, або подібних сайтів в інших країнах, де ініціатори петицій зазвичай отримують формальну відповідь від виконавчої влади.

Одним із цікавих прикладів цифровізації демократії в цьому плані є збір підписів онлайн за петиції, які мають за мету ініціювати референдуми. У Швейцарії, Каліфорнії, Італії та Тайвані референдуми можна ініціювати традиційним чином, хоча збір підписів у відведені терміни може бути дорогим. Онлайн-збір підписів може допомогти запобігти ініціативам, що схиляються в бік добре фінансованих інтересів і лобістських груп, які мають перевагу, коли дозволений лише офлайн-збір підписів. Італія поки що є єдиною, яка дозволила громадянам подавати свої підписи в цифровому форматі, використовуючи для цього приватну платформу [227].

5. Наближення держави до громадян за рахунок покращення надання державних послуг. Ще одна перевага цифрових технологій має економічний вимір і стосується зменшення витрат та підвищення ефективності, що опосередковано наближає державу до громадян. Так, дослідження, проведене в Естонії, яке намагалося кількісно оцінити витрати на різні способи голосування, дійшло висновку, що за умови участі великої частини населення е-голосування є найбільш економічно ефективним, оскільки коштує приблизно на 60 центів дешевше за один бюлетень, ніж паперове голосування в день виборів, і ще дешевше, ніж особисті форми попереднього голосування [277]. Технології також дозволяють ефективніше виконувати інші види діяльності, зокрема бюрократичну. Наприклад, Б. Новек пропонує створити онлайн-пул експертів

для швидкої перевірки патентів. Це могло б допомогти ліквідувати відставання в розгляді патентних заявок, яке накопичується частково через труднощі з пошуком висококваліфікованих експертів, які могли б перевіряти формули винаходів [306].

Однак найбільша економія досягається за рахунок надання державних послуг в Інтернеті. Хоча таку форму не можна вважати демократією, але вона є частиною екосистеми цифрової демократії з двох причин: 1) значна економія, отримана завдяки наданню державних послуг онлайн і використанню інструментів для оптимізації цього процесу, може бути переспрямована на розширення політичної участі; 2) полегшення впровадження елементів цифрової демократії у суспільство з високим рівнем цифрової грамотності громадян та довірою до комунікаційних каналів з урядом. Урядовці деяких європейських країн, зокрема Естонії, вважають, що надання онлайн-послуг сприяло зростанню участі в онлайн-демократії, а представники виборчих комісій Канади виявили, що «пандемія COVID-19 природним чином підштовхнула людей до використання Інтернету для купівлі продуктів та оплати рахунків, що сприяло підвищенню довіри громадян до технологій і комфорту», а отже, вони більш відкриті до голосування в Інтернеті [263, р. 83].

Естонія, найбільш відома своїм інтернет-голосуванням, також пропонує високоінтегрований пакет онлайн-послуг, доступ до яких мешканці можуть отримати за допомогою цифрового посвідчення особи. Цьому сприяє система обміну даними під назвою X-Road (або X-tee), яка підтримує національний принцип «єдиного входу»: інформація має бути введена в систему лише один раз, а потім до неї може отримати доступ будь-який орган влади за потреби. Наприклад, водіям не потрібно мати при собі посвідчення водія або свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, оскільки поліція може отримати доступ до цієї інформації на основі посвідчення особи та/або номера автомобіля [365, р. 28].

Завдяки цій системі естонці мають доступ до понад 75 різних онлайн-послуг, включаючи податкову звітність, виплату дитячої допомоги, судові послуги та інформацію про стан здоров'я. Смарт-зчитувачі, необхідні для використання Е-ID-карток, можна придбати в супермаркетах і магазинах, а країна постійно оновлює свою систему, щоб дозволити нові форми ідентифікації, такі, як Mobile ID і Smart ID. Підраховано: якщо кожна транзакція з громадянами, здійснена через X-Road, заощаджує лише 15 хвилин часу громадянина, це означає, що лише у 2014 році Естонія заощадила 2,8 млн робочих годин за рахунок цифрових запитів [363]. Аналогічно, онлайн-інформація дозволила членам Кабінету Міністрів отримувати доступ до даних у режимі реального часу, що позбавило їх необхідності готувати для себе звіти. Засідання Кабінету Міністрів також можна організовувати з використанням онлайн-інструментів, щоб мати огляд кожного обговорюваного питання. Ці заходи дозволили скоротити тривалість щотижневих засідань уряду з 4-5 годин до 30 хвилин [225]. Однак, щоб досягти такої економії, потрібні значні початкові інвестиції та готовність до постійного оновлення.

Понад п'ять років знадобилося для удоступнення громадянам оцифрованих послуг в Естонії. Дослідники вважають, що кількість доступних послуг є важливішою, ніж просто інформування населення про існування таких послуг. Адже саме це робить адаптацію до нової системи вартою того часу, який громадяни повинні витратити на зміну своїх звичок.

Однак не лише Естонії вдалося досягти значного прогресу в переведенні послуг в онлайн. Майже всі дорослі жителі Індії зараз зареєстровані в Aadhaar – цифровій системі ідентифікації, яка реєструє ім'я, адресу, стать, дату народження, десять відбитків пальців і сканування райдужної оболонки ока. Кожна людина в Aadhaar має 12-значний ідентифікаційний код, який також може бути використаний для комерційних операцій, наприклад, банківських. Як і в Естонії, для того, щоб система Aadhaar принесла результати, потрібен час: робота

над нею почалася у 2009 році. Уряд стверджує, що Aadhaar допоміг зменшити кількість крадіжок особистих даних і шахрайства, а також спростив людям доступ до державних послуг і фінансової системи, що непропорційно принесло користь бідним верствам населення [162].

В Індії також діє система продовольчих субсидій, доступ до яких громадяни, які мають на це право, можуть отримати через спеціальні магазини. Оскільки ця система раніше була паперовою, то операторам було легко вилучати продукти, призначені для бідних, а тим, хто переїжджав на нове місце проживання, було важко отримати доступ до своїх прав на субсидії. У багатьох регіонах їй на зміну прийшла система Aadhaar, де перед передачею пайків скануються відбитки пальців одержувачів [280].

Однак за неправильного підходу цифровізація, орієнтована на посилення демократичних інститутів та процедур, може перетворитися на марнотратство. У багатьох африканських країнах цифровізація значною мірою була зумовлена прагненням запобігти шахрайству на виборах за допомогою біометричної ідентифікації (зазвичай це відбитки пальців, зняті в цифровому вигляді, які порівнюються з наявною базою даних), а також цифрової передачі результатів голосування з виборчих дільниць до головного центру підрахунку голосів. Попри початкові сподівання, що це дозволить заощадити гроші, країни-донори позичали значні суми грошей задля придбання біометричних систем у своїх виробників [196], що не завжди відповідало інтересам покупця.

Отже, економія коштів і підвищення ефективності значною мірою залежать від обставин на місцях і цілей, які переслідуються. Дуже важливо мати чітке уявлення про те, звідки буде отримана економія і скільки часу знадобиться для її досягнення. Важливо також переконатися, що на проєкт виділено достатньо ресурсів, щоб довести його до кінця.

6. Демократизація політичних організацій (політичних партій).

Цифровізація сприяє демократизації громадських приватних організацій,

насамперед шляхом розширення кола осіб, які беруть участь у виборі керівництва, формуванні порядку денного організації тощо. Дедалі більше політичних партій вдаються до інтернет-технологій не лише для мобілізації своїх виборців на період виборчої кампанії, а й для розширення своєї членської бази та заохочення громадян до участі у політичному житті. Так, в Італії Рух п'яти зірок (M5S) протягом кількох років використовував інструмент онлайн-голосування Rousseau. Цей інструмент дозволяв членам партії голосувати з політичних питань (наприклад, щодо створення коаліції з іншою партією) та взаємодіяти з представниками законодавчої влади на всіх рівнях управління. У період з 2012 по 2018 рік Рух п'яти зірок провів 79 національних голосувань, використовуючи платформу Rousseau, що в середньому становить близько 13 голосувань на рік. Іспанська партія Podemos провела 14 загальнонаціональних голосувань у період з 2014 по 2018 рік, тобто в середньому 3-4 голосування на рік [355].

Як найбільша партія в італійському парламенті та частина коаліційного уряду Італії протягом декількох років, M5S є одним з найуспішніших прикладів цифрової демократії, реалізованої в широких масштабах [355]. M5S також використовувала Rousseau для відбору кандидатів для участі у загальних виборах. Після розколу в партії у 2021 році, частково пов'язаного з використанням Rousseau, а також з положенням про те, що обрані представники можуть бути обмежені двома термінами на посаді, Рух п'яти зірок показав гірші результати в опитуваннях, але все ще використовує SkyVote, інше італійське програмне забезпечення, щоб полегшити голосування членів партії.

Серед інших прикладів внутрішньопартійного голосування можна згадати Ісландську піратську партію, яка має власний сайт з питань політики та розвитку для своїх членів [272], Британську консервативну партію, яка дозволила онлайн-голосування для обрання лідера партії у 2022 році, а також численні партії у Франції. Наприклад, Le Rôle écologiste (невеликий виборчий альянс) використовував Neovote для вибору свого кандидата на президентських виборах

2022 року [282], а Союз за народний рух (колишня правоцентристська партія Франції) використовував електронне голосування для вибору свого партійного лідера у 2012 році, а також свого кандидата на виборах мера Парижа у 2014 році [204, р. 194].

Іспанська партія Podemos також використовує цифрові інструменти всередині партії. Хоча внутрішня онлайн-демократія Podemos використовується менше, ніж Рух п'яти зірок, проте вона сприяла проведенню одного дуже помітного голосування: чи повинні лідер партії П. Іглесіас і його партнерка втратити свої посади через купівлю дорогого будинку, що, як вважають, суперечить соціальному спрямуванню партії [336]. Хоча вони змогли зберегти свій статус-кво, проте це демонструє, що деякі форми цифрової участі можуть використовуватися членами партії для притягнення лідерів до відповідальності за допомогою нових, цифрових інструментів.

Ця ж логіка може бути застосована до інших організацій, що спираються на членство, таких, як профспілки, кооперативи й навіть корпоративні акціонери, щоб сприяти економічній демократії. Хоча різноманітні застосунки можуть сприяти прямому голосуванню на виборах, що імітує голосування у виборчій скриньці, проте їх також можна поєднувати з відеоконференціями та розширеними функціональними можливостями (можливість членів організації завантажувати та переглядати документи або пропонувати поправки до пропозицій під час засідання). Це може полегшити проведення подальших заходів, таких, як партійні конференції, де учасники зазвичай пропонують поправки до пропозицій і коментують їх, а також голосують за політику. Так, Консервативна партія Данії використовувала Assembly Voting для проведення партійної конференції в режимі онлайн під час пандемії COVID-19 у вересні 2020 року [230].

Деякі професійні організації також використовують програмне забезпечення, зокрема SkyVote та Assembly Voting, щоб полегшити вибори

членів правління та уможливити прийняття рішень на відстані [270]. Такі інструменти також можуть бути використані для покращення інших аспектів процесу. Для професійних асоціацій інтернет-голосування може підвищити явку на виборах у середньому на 30-40% [297]. Зрештою кандидати, які балотуються на виборні посади в професійних асоціаціях, зазвичай не мають ресурсів для проведення офлайн-кампаній. У минулому члени асоціації могли отримувати інформацію про кандидатів у членському журналі з бюлетенем на звороті, який можна вирізати та надіслати поштою. Переведення цих процесів в онлайн може зробити їх менш обтяжливими, дозволивши висувати кандидатів онлайн, а також надати кандидатам можливість представити себе та свою політику ширшому загалу членів організації за допомогою аудіовізуальної презентації. Деякі муніципалітети також пропонують способи участі за допомогою різноманітних онлайн-платформ [184].

2.2. Недоліки застосування цифрових інструментів та заходи протидії

Слід зазначити, що попри розглянуті вище інструменти удосконалення демократичних інституцій та процедур існує безліч способів використання можливостей, що надає цифровізація, для зловмисної діяльності, заподіяння шкоди взаємодії між суспільством і державою. Це може включати стеження, цензуру, нейролінгвістичний аналіз суспільних настроїв і спроби маніпулювання громадською думкою (як онлайн, так і за допомогою більш традиційних засобів). Політики іноді заохочують ті групи своїх виборців, які проголосували за них, додатковими витратами, але це можливо лише тому, що вони знають, хто за них проголосував, з певним ступенем точності. Ї така здатність визначати, як голосують люди, тільки зростає. Це виявляє нові аспекти політичної приватності громадян і показує, наскільки широкий арсенал інструментів спостереження вже застосовується. Водночас такий рівень даних також дозволить легко побачити, хто не голосує і чиї голоси можуть бути сфальсифіковані [72].

Існує безліч інших способів використання технологій для маніпулювання політикою та обмеження свободи. Наприклад, пошукові системи, такі, як Google, можуть маніпулювати результатами пошуку і курувати інформацію в непрозорий спосіб. Нові, більш адаптовані інновації, зокрема ChatGPT, ще збільшили потенційний обсяг і легкість таких маніпуляцій. Крім того, багато фірм, які стверджують, що борються з дезінформацією в соціальних мережах, насправді є корпоративними піар-компаніями, які захищають свої бренди від критики (у такий спосіб придушуючи дебати) [183], а компанії, що займаються соціальними мережами, і спецслужби можуть співпрацювати для збору даних і запобігання поширенню того, що вони вважають дезінформацією [276].

У найбільш загальному вигляді ризику, які несе у собі цифровізація для взаємодії між державою та громадянським суспільством, зводяться до шкідливої інформації та браку прозорості, переосмислення приватності, тотального спостереження та зовнішнього втручання.

1. Шкідлива інформація та брак прозорості. Нині, коли значна частина публічної сфери знаходиться в Інтернеті, наприклад, на платформах соціальних мереж, власники більшості цих платформ отримують вигоду від мови ненависті та поляризації поглядів. Чим більша брехня, неправдивіші наклепи та переконливіші конспірологічні наративи, тим більше людей довше залишаються на платформах, генеруючи прибутки для їх власників. Як показують нещодавні скандали, пов'язані з маніпулюванням виборцями та підбурюванням до насильства на расовому та сексуальному ґрунті, мережеві платформи, хоча й позиціонують себе як нейтральні інфраструктури, які не несуть відповідальності за поширюваний контент, насправді можуть слугувати інтересам потужних політичних та економічних акторів [265; 347]. Чим більше приватних корпорацій перебирають на себе державні функції, тим більш непрозорими, нерівними й навіть небезпечними стають публічні простори.

Існують також ризики, пов'язані з використанням платформ як джерела новин. Якщо дедалі менше людей отримують новини з незалежних ЗМІ з контролем якості, а більше – з платформ соціальних мереж, то спільна інформаційна реальність людей звужується. Вона розпадається на дедалі менші та фрагментованіші групи однодумців, оскільки алгоритми платформ визначають групи людей, які демонструють схожі поведінкові моделі (на основі «вподобайок» на вебсайтах і в соціальних мережах або даних про покупки), і пропонують їм персоналізовану інформацію, яка може бути для них релевантною та цікавою. В результаті громадяни отримують дедалі менше інформації про реальний стан справ, що ускладнює їхнє ставлення до розмаїття як такого. Відтак вони можуть мати викривлене уявлення про реальність і вважати, що їх оточують лише однодумці. Ми є свідками структурного зсуву влади від прозорих, немонополістичних публічних просторів до непідзвітних, орієнтованих на прибуток просторів, які можуть бути змінені, закриті або використані в особливих цілях за бажанням кількох впливових акторів [215].

У цьому контексті необхідно терміново забезпечити захист, безпеку та розширення прав і можливостей журналістів та інших працівників медіа [205], а також визнати важливу роль аналітичних центрів та інших організацій громадянського суспільства у сприянні рефлексивним та поінформованим політичним дебатам. Зміцнення ЗМІ та покращення журналістських стандартів передбачає надання достатнього державного фінансування, програми підтримки журналістських розслідувань, а також покращення послуг з перевірки фактів та індексів довіри.

У цьому контексті слід згадати і про те, що Інтернет спричинив більшу фрагментацію через ширший спектр медіаджерел, а з ширшим спектром джерел з'являється більш спеціалізований ринок, а також зростання постправдивих джерел, де ретельно перевіряються факти. Однією з причин впливу ЗМІ, що сповідують популізм, є їхня спільна критика еліт. Відхід від традиційних ЗМІ у

свідомості популістів означає відхід від зосередженої власності еліт, які систематично ігнорують інтереси громадян.

Однією з найважливіших відмінностей між старими та новими медіа є перевірка фактів у старих джерелах, і хоча це не є досконалим, у цих організаціях існує також більший стимул уникати юридичної відповідальності за наклеп. Іншими словами, існують традиційні журналістські практики щодо подання фактів та їхнього значення, але також вторинний стимул, оскільки медіа можуть бути притягнуті до відповідальності, якщо неправильно подають ці факти, а юридичні відділи є звичайною частиною будь-якої медіаорганізації.

Популізм в епоху постправди можна назвати негативним зворотнім зв'язком, оскільки чим більше його споживають, тим більше його виробляється. Такі платформи, як Facebook, Twitter та Instagram, ще більше звужують обсяг або широту/глибину знань, оскільки надають джерела, що відповідають інтересам та політичним поглядам окремої особи. Коли інтереси лише віддзеркалюються, зменшується ймовірність того, що в їхній приватній, а не публічній сфері з'явиться альтернативний погляд або думка, що викликає сумніви.

Дослідження показують, що екстремізм та поширення екстремістських ідей розвиваються головним чином через розчарування в основних ЗМІ, політичній системі та інституціях. Серед молоді у всьому світі спостерігається високий рівень недовіри до уряду. Віртуальний простір та соціальні медіаплатформи широко використовуються екстремістськими групами для поширення своїх ідей та створення добре продуманого процесу онлайн-ненависті. Інтернет використовується як інструмент для вербування терористів, залучення вразливих людей і поширення їхньої ідеології серед інших, або ж для прямої трансляції насильства для глобальної аудиторії.

Дві небезпеки у цифровому світі сприяють екстремізму: 1) отримання індивідом можливості відфільтрувати вміст, який він хоче бачити; 2) алгоритмічний підбір контенту самою платформою, що орієнтується на профіль

користувача [268; 341]. «Незаплановані, непередбачувані зустрічі є центральними для самої демократії... Вони важливі для запобігання фрагментації, поляризації та екстремізму, які є передбачуваними наслідками будь-якої ситуації, в якій однодумці спілкуються лише між собою» [341, р. 300].

Активізація популізму тісно пов'язана з екстремістською політикою та післяправдою. Хоча він не є новим явищем в історії людства, проте стрімко почав набувати популярності у періоди криз: фінансових, економічних, пандемічних, безпекових тощо. Як політична стратегія, популізм використовувався для залучення мас на основі риторичних державних політик, спрямованих на експлуатацію невдоволення громадськості, особливо після соціальної та політичної кризи [289]. Це спроба отримати підтримку мас через неінституційні канали та пряму взаємодію через ЗМІ. Популізм базується на емоціях, а не на фактах, і сприяє посиленню постправди.

Феномен постправди став дієвим засобом для формування згоди. У постправді розвивається культура емоцій, яка значною мірою ігнорує фактичну основу інформації [248]. Оскільки нині ми живемо в епоху корпоративних ЗМІ, то це означає, що новини, факти, які повинні подаватися об'єктивно, фільтруються крізь призму прибутку корпорацій, для яких кількість переглядів рівнозначна обсягам проданої реклами. В останнє десятиліття уряди, а також соціальні рухи використовують можливості Інтернету для поширення дезінформації, пропаганди, провокування конфліктів та шантажу іноземних держав [345].

Отже, екстремізм, популізм і постправда є значними викликами, на які цифрова демократія повинна реагувати, будуючи свою візію, місію та структуру на волі та участі народу. В епоху цифрової демократії розв'язання проблеми нерівності та відчуження громадян від процесу прийняття рішень вимагає багатогранного нормативного та політичного підходу, який ставить людину в центр політики. Цифрова демократія повинна бути соціально стійкою у

зменшенні бідності та нерівності; культурно стійкою у захисті плюралізму, різноманітності та цінностей і водночас відокремлювати релігію від політики.

2. Переосмислення приватності. Існує думка, що зростаюче документування життя і тіла людей, тобто більша фіксація специфічно людських практик і характеристик у вигляді цифрових даних різного роду, змінило розуміння людьми приватності [237; 342]. Однак це не означає, що люди стали менше піклуватися про приватність. Конфіденційність залишається важливою, але дехто вже змирився з тим, що повинен поступитися певними правами на приватність, щоб отримати доступ до послуг та інструментів, необхідних у повсякденному житті [356]. До того ж інформація, яка описує, на що людина погоджується, коли «приймає» політику конфіденційності вебсайту, є не виправдано довгою, технічно складною і незрозумілою для багатьох людей. Тобто нинішня система згоди функціонує більше як відмова від відповідальності для тих, хто отримує дані, ніж як посилення права на приватність.

Багато великих технологічних компаній відомі своєю сумнівною політикою конфіденційності та практикою обміну даними. Хоча обмін або перепродаж персональних даних може бути легалізований умовами надання цифрових послуг, на які погоджуються користувачі, проте це залишається етично сумнівним і є порушенням того, що Х. Ніссенбаум називає «контекстуальною конфіденційністю» [302].

У цифрову епоху ефективний захист приватності повинен виходити за рамки захисту, встановленого в паперову епоху. Вже недостатньо забезпечити, щоб люди отримували згоду на використання їхніх даних. «Згода» стала передумовою для отримання доступу до основних послуг, таких, як комунікаційні та новинні платформи, а іноді навіть медичні послуги. Це може бути ефективним для компаній, але не є ефективним як усвідомлений вибір, оскільки оцінка та інформування про ризики, пов'язані з обробкою даних, супроводжується певними труднощами. Конфіденційність у цифрову епоху слід

розуміти як щось більше, ніж просто право особи на свободу від неправомірного втручання. Це, крім того, позитивне право мати простір для розвитку та самовираження. «Приватність захищає динамічну, емерджентну суб'єктність від зусиль комерційних і державних акторів, які намагаються зробити індивідів і спільноти фіксованими, прозорими й передбачуваними. Вона захищає усталені практики управління кордонами, завдяки яким розвивається здатність до самовизначення» [202, р. 1905].

Отже, приватність цінна не лише тому, що персональні дані в поганих руках можуть бути використані у спосіб, який негативно впливає на життєві шанси людини – як, наприклад, коли медична страхова компанія підвищує суму страхового внеску, коли дізнається про список продуктів, які клієнт купує у магазинах. Приватність – це «простір для дихання, який нам потрібен, щоб брати участь у процесі саморозвитку» [202, р. 1906)].

Проблема простору і питання онтології – важливий аспект приватності й прав, а суттєвим викликом і перешкодою для прогресу цифрової демократії є право власності на дані та правове питання конфіденційності. Визначення прав щодо персональних даних є складним завданням, і без жорсткого набору законів, які б захищали ці права, існує потенціал для непередбачуваних форм маніпуляцій. Гарною ілюстрацією такого типу проблем з правами є використання соціальних кредитних балів у Китаї, що становить критичну небезпеку. Китайський соціальний кредитний рейтинг враховує такі змінні: чи вчасно людина сплачує свої рахунки, скільки часу витрачає на онлайн-ігри, які її звички, хто її друзі й навіть оцінки її друзів. Ці змінні – лише невелика вибірка з кількох міркувань, за допомогою яких серія алгоритмів створює профіль, що матиме вплив на життя людини. Соціальний кредитний рейтинг впливатиме на здатність людини подати заявку на кредит або іпотеку і навіть стане на заваді отриманню паспорта для виїзду з Китаю. Інформаційна система країни настільки

централізована та інтегрована, що поєднана із системами розпізнавання облич.

Однією з ключових проблем, яка стосується втручання в політику і приватність, є нечітко визначена сфера того, що є власністю, зокрема у просторовому вимірі. За часів Перікла в Афінах, золотого віку демократії, агора як місце збору і комунікації була міським ринком. Цей простір був публічним, й існували формальні закони та соціальні конвенції, які дозволяли обмінюватися протилежними поглядами, не зазіхаючи на простір іншого індивіда у спільному просторі.

У віртуальному світі спільний простір не є чітко визначеним, а отже, виникають потенційні зловживання, які не є незаконними або не підпадають під дію цивільного кодексу, який є спільним визначенням того, що є допустимим у публічному просторі. На думку С. Зубофф, там відбувається комерціалізація індивідуального досвіду, і це порушує питання власності [375]. Якщо вебактивність людини відстежується і продається або коммодифікується в будь-якій формі, це означає, що приватний досвід людини монетизується без її згоди.

3. Тотальне спостереження. Вчені десятиліттями вивчають згубний вплив технологій стеження. Вони стверджують: усвідомлення того, що за тобою стежать, змінює поведінку людей [237]. Завдяки своїм можливостям спостереження і заради прибутків від спостереження нові імперії здійснили фундаментально антидемократичний епістемічний переворот, позначений безпрецедентною концентрацією знань про нас і невідомою владою, яка накопичується завдяки таким знанням [375]. Погляд спостерігача засвоюється нами і починає впливати на те, що ми робимо, як ми думаємо і, зрештою, на те, ким ми є. Нині нагляд має децентралізований характер завдяки пристроям самоконтролю, інтернету речей та соціальним мережам. Це вже відбувається не лише вертикально, а й горизонтально, коли індивіди обмінюються інформацією з іншими і стежать один за одним. Вона також є повсюдною, оскільки не обмежується стінами в'язниці, школи чи лікарні, а з'являється в багатьох сферах

суспільного життя, причому постійно. Приватність є важливою умовою функціонування демократичного громадянства. Приватність та пов'язані з нею цінності наразі перебувають під загрозою через постійний збір даних, профілювання, підштовхування та прогнозування, що характеризують цифрову епоху.

Пов'язана із цим проблема полягає в тому, що алгоритми та автоматизовані системи прийняття рішень дедалі частіше впроваджуються у сферах, які є життєво важливими для функціонування здорових демократій, зокрема в державному управлінні [363], правоохоронних органах, освіті [176], охороні здоров'я та процедурах найму на роботу. Хоча ці системи покликані підвищити ефективність і об'єктивність процедур прийняття рішень, проте вони навчаються на даних, які самі по собі містять упередження та забобони, що існують у наших суспільствах, а отже, неминуче впроваджують або відтворюють ці упередження. Існує низка прикладів того, що рішення та рекомендації, котрі виробляють ці системи, часто призводять до дискримінаційних наслідків, як правило, щодо вже вразливих груп суспільства, таких, як етнічні меншини, жінки та економічно незахищені групи [223]. Більше того, оскільки ці системи стають дедалі більш інтегрованими в державні сектори, люди не завжди мають можливість відмовитися від участі або оскаржити рішення, ухвалені у вкрай непрозорий спосіб [310]. У 2019 році у документах ООН зазначалося, що існує «серйозний ризик потрапити, як зомбі, в цифрову антиутопію добробуту» [322].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) не заперечує проти використання технологій стеження за особами, однак у своїх вироках у справах щодо порушення права людини і громадянина на приватність відзначає необхідність дотримуватися гарантованих прав і свобод [40]. Зокрема, у справі *Big Brother Watch and Others v the United Kingdom* ЄСПЛ постановив, що в ході організації спостереження за особами ці заходи мають належним чином обґрунтуватися та реалізовуватися лише відповідними уповноваженими органами державної влади,

щодо яких можна застосовувати механізми контролю, а особу, яка є об'єктом стеження, має бути повідомлена про вжиття таких заходів [179].

Оскільки використання таких технологій може супроводжуватися масовим невибірковим стеженням, що негативно впливатиме на реалізацію прав на свободу зібрань та свободу вираження поглядів, то в рішенні по справі *Načsák v Slovakia* ЄСПЛ провів розмежування між дискрецією відповідних органів державної влади та «необмеженою владою» у ході організації спостереження, тому відповідне законодавство європейських держав має передбачати захист прав осіб, які випадково стали об'єктами відеоспостереження [262].

Аналогічної позиції дотримується і Суд Європейського Союзу, який теж засуджує практику тотального або невибіркового стеження та визначає низку гарантій та перелік вимог для легалізації заходів, спрямованих на збір приватної інформації про особу. На думку суддів Суду ЄС, використання систем для збору інформації про поведінку осіб із використанням їх персональних даних можна вважати законним за умови дотримання таких вимог: обґрунтування наявності ефективного легітимного інтересу, здійснення обробки персональних даних виключно з метою легітимного інтересу та належне узгодження фундаментальних прав і свобод людини й легітимного інтересу. Зокрема, у рішенні по справі *Privacy International v Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs and Others* Суд ЄС наголосив на забороні невибіркового масового зберігання персональних даних, навіть якщо це здійснюється з метою захисту національної безпеки [317]. У 2024 році Суд ЄС у справі *La Quadrature du Net and Others v Premier ministre and Others* постановив, що за наявності серйозної загрози, насамперед національній безпеці, зберігання персональних даних, отриманих у ході відеоспостереження, є допустимим [279].

Право Європейського Союзу передбачає, що будь-яке використання технологій нагляду, включаючи засоби відеоспостереження, повинно здійснюватися з урахуванням положень Загального регламенту захисту

персональних даних (GDPR), Директиви ЄС 2016/680 та основоположних принципів: законність, добросовісність та прозорість, обмеження мети, мінімізація персональних даних, точність персональних даних, обмеження зберігання даних, цілісність та конфіденційність.

4. Іноземне втручання. Ще однією проблемою, яку створила для демократії цифровізація, є створення сприятливих умов для втручання приватних або державних акторів у внутрішні справи інших держав. Одним із прикладів є розробка і використання приватними компаніями й навіть іноземними спецслужбами шкідливого програмного забезпечення для промислового шпигунства або отримання доступу до конфіденційної інформації інших країн. Тому особливо важливо розробити й впровадити заходи для зміцнення стійкості демократій на глобальному та міжнародному рівнях. Так, шпигунство можна розглядати в рамках міжнародного публічного права, посилаючись на норми, що регулюють відносини між державами і поведінкою державних суб'єктів, такі, як принцип невтручання або рамки, передбачені дипломатичним правом і правами людини.

Деякі країни розглядають державний суверенітет у кіберпросторі як норму міжнародного права, що може бути порушена як приватними, так і державними акторами. В рамках державних кордонів такий суверенітет дозволяє державам самостійно регулювати питання, що стосуються кіберпростору, а поза ними – гарантує як територіальну цілісність держав, так і їх політичну незалежність.

Регулювання іноземного втручання пов'язане з проблемою пошуку балансу між відкритістю й міжнародним співробітництвом та захистом демократичних систем і фундаментальних прав. Виявлення прихованих зловмисних дій вимагає підвищення прозорості та підзвітності в багатьох сферах – від платформ соціальних мереж до виробництва новин, а також науково-дослідних та інших організацій. Однак це не повинно відбуватися за рахунок ослаблення цих інституцій, а також прав і свобод людини, багато з яких є

ключовими для процвітання демократії, як підкреслюють організації громадянського суспільства [274]. Регуляторні заходи проти зловмисного іноземного втручання та їх застосування не повинні ослабляти основу довіри та єдності в суспільстві, а спрямовуватися на підтримку та захист демократичних цінностей та інституцій. Тут особливої уваги потребують непередбачувані наслідки заходів, а також заходи, які можуть бути інструменталізовані та використані для ослаблення демократичних інституцій.

Важливо розглянути заходи для зміцнення стійкості демократій на глобальному та міжнародному рівнях. Шпигунство, наприклад, найкраще розглядати в рамках міжнародного публічного права, посиляючись на норми, що регулюють відносини між державами й поведінкою державних суб'єктів (принцип невтручання), або рамки, передбачені дипломатичним правом і правами людини. У випадку втручання в іноземні вибори, навпаки, ці рамки є менш корисними, оскільки таке втручання, як правило, не відповідає юридичним вимогам, щоб вважатися втручанням, яке суперечить міжнародному праву [337]. Це стосується лише тих випадків, коли результати виборів були безпосередньо змінені, виборча інфраструктура зазнала нападу або за допомогою неправдивих новин були спровоковані насильницькі заворушення. Інші, не менш шкідливі висновки не підпадають під принцип невтручання.

Деякі країни розглядають державний суверенітет у кіберпросторі як норму міжнародного права, яка сама по собі може вважатися порушеною. Внутрішньо суверенітет дозволяє державам самостійно регулювати питання, що стосуються кіберпростору. Зовні він гарантує як територіальну цілісність держав, так і їх політичну незалежність. Політична незалежність, як частина суверенітету, може бути самостійно порушена. Передумови для порушення часто є предметом суперечок. Зокрема, наразі незрозуміло, чи потрібно перевищувати поріг сутєвості, як у випадку з територіальною цілісністю, для порушення політичної незалежності.

Регулювання іноземного втручання пов'язане з проблемою інтеграції відкритості та міжнародного співробітництва разом із захистом демократичних систем і фундаментальних прав. Як повідомляють розробники пакету Європейської комісії «Захист демократії» [274], виявлення прихованих зловмисних дій може вимагати зусиль, спрямованих на підвищення прозорості та підзвітності в багатьох сферах – від платформ соціальних мереж до виробництва новин, а також науково-дослідних та інших організацій. Однак це не повинно відбуватися за рахунок ослаблення цих інститутів, а також прав і свобод людини, багато з яких є ключовими для процвітання демократії.

Регуляторні заходи проти зловмисного іноземного втручання та їх застосування не повинні підірвати основу довіри та єдності в суспільстві; вони мають бути спрямовані на підтримку та захист наших цінностей та інституцій, побудованих на основі цих цінностей. Особливої уваги потребують непередбачувані наслідки заходів, а також заходи, які можуть бути інструменталізовані та використані для зловживань (форма «подвійного використання») з метою придушення демократичного життя. Конструктивні пропозиції, які були зроблені, включають створення механізму захисту для повідомлення про атаки та посилення підтримки організацій для кращого моніторингу використання коштів ЄС. Такі заходи, наприклад, розширили б можливості громадянського суспільства у захисті своїх організацій.

Ще одним життєво важливим питанням в епоху цифровізації є питання безпеки. Маніпулювання та перехоплення інформації викликає низку занепокоєнь і міркувань, коли мова заходить про те, який потенціал це має для урядів й інтегрованої мережі урядів з цифровою демократією як потенційно більш розгалуженою мережею. Із цією формою демократії пов'язані міркування і занепокоєння щодо базової безпеки на кількох рівнях, а також задокументовані численні випадки зловживання системами. Немає підстав вважати, що ці

зловживання не будуть зростати в міру розвитку електронного урядування та онлайн-політики [190; 206].

У цьому контексті досить перспективним видається використання технології блокчейн як форми шифрування, яка досі задовольняла рівень упевненості в безпеці мільйонів людей, які торгують мільярдами в криптовалютах різних типів. Водночас, попри існування потенційних способів забезпечити приватність і безпеку приватних осіб, існує низка вузлів nodes, які потребують уваги з погляду безпеки і які розширюють діапазон комп'ютерних систем, що практично охоплюють усі міністерства, агентства, відомства тощо.

Крім того, на виборчих дільницях використовуються цифрові системи голосування, котрі, як було доведено, є вразливими [324; 327]. Складність проблем безпеки цифрової демократії неможливо переоцінити, і, крім того, порушення безпеки в переважній більшості випадків спричинені особами, які мали доступ до системи, а не зловмисниками, які подолали комп'ютерний брандмауер. Іншими словами, людський фактор робить будь-яку складну систему комп'ютерів вразливою, оскільки чим більше вузлів і користувачів мають доступ до даних, тим вищий ризик виникнення проблеми безпеки. Реальна вразливість безпеки – це людський фактор, і жодна технологія чи протокольна система безпеки не може контролювати цю проблему з кібердемократією. Це залишається важливою перешкодою, яка широко визнається в літературі.

Висновки до Розділу 2

Епоха цифровізації несе у собі нові виклики демократичним інституціям, що проявляється насамперед у нівелюванні фундаментальних прав і цінностей, які покликана захищати і плекати демократія, насамперед такі, як справедливість, рівність і солідарність.

Позитивний вплив цифровізації на взаємодію суспільства і держави проявляється у: 1) зростанні явки на виборах (голосування за кордоном, створення умов для участі людям з особливими потребами); 2) підвищенні якості голосувань за допомогою таких інструментів, як оціночне та маятникове голосування; 3) появі нових методів протидії неефективності демократії: тиранії більшості та перевагам політичних акторів, що перебувають при владі; 4) удосконаленні зворотного зв'язку шляхом запровадження електронних форм взаємодії: електронних консультацій та електронних петицій, 5) наближенні держави до громадян за рахунок покращення надання державних послуг та їх удоступнення для цілої низки категорій осіб з обмеженими можливостями; 6) демократизації організаційної структури політичних партій завдяки впровадженню нових інструментів взаємодії з електоратом та нарощування членської бази.

Водночас існує безліч способів використання можливостей, що надає цифровізація, для зловмисної діяльності, заподіяння шкоди взаємодії суспільства і державою. Це може включати стеження, цензуру, нейролінгвістичний аналіз суспільних настроїв і спроби маніпулювання громадською думкою (як онлайн, так і за допомогою більш традиційних засобів).

У найбільш загальному вигляді ризику, які несе у собі цифровізація для взаємодії між державою та громадянським суспільством, зводяться до шкідливої інформації та браку прозорості у діяльності органів публічної влади, переосмислення приватності, тотального спостереження та зовнішнього втручання у внутрішні справи держави, насамперед у виборчий процес.

Відповідно посилення демократії на сучасному етапі вимагає вжиття заходів у трьох напрямках: 1) адекватного нормативно-правового регулювання; 2) посилення захисту етичних цінностей, що лежать в основі демократії (автономії, справедливості, солідарності, рівності та недискримінації); 3) гарантування автономії та самовизначення окремих осіб та спільнот.

Серед ключових функцій цифровізації можна виділити:

– комунікативну: забезпечує нові канали зв'язку між громадянами та державою (портали, мобільні додатки, електронні петиції), зменшує дистанцію між інститутами влади та суспільством;

– адміністративну: автоматизація бюрократичних процедур (електронні реєстри, онлайн-послуги); зменшення корупційних ризиків через прозорість процесів;

– інтеграційну: формує нові інституційні практики, що поєднують державу, бізнес і громадянське суспільство; створює цифрові екосистеми;

– легітимаційну: підвищує довіру до держави через доступність і швидкість послуг; демонструє здатність інститутів адаптуватися до сучасних викликів;

– контрольню-аналітичну: держава отримує інструменти моніторингу соціальних процесів (Big Data, електронна статистика), а суспільство, своєю чергою, отримує доступ до відкритих даних і може контролювати владу.

РОЗДІЛ 3. Цифровізаційні процеси в Україні: виклики і перспективи

3.1. Імплементація інформаційно-комунікаційних технологій у політичні процеси в Україні

Дедалі більше українців віддають перевагу цифровим технологіям: згідно з результатами аналітичного звіту за 2025 рік 59% українців обирають онлайн-послуги замість офлайн-відвідувань [34]. 81% українців є регулярними користувачами Інтернету: три години й більше щодня (у 2024 році цей показник становив 78%, але різниця в межах похибки). Ще 11% користуються Інтернетом нерегулярно: 2–3 години на тиждень і рідше (у 2024 році таких було 12%). Не користуються Інтернетом взагалі 7% респондентів (у 2024 році – 10%). Найчастіше онлайн доступом користується молодь до 30 років: 96% щодня і лише 1% – не користуються. Серед 70+ літніх ці показники становлять 47% і 33,5% відповідно [34].

Також за останній рік зріс рівень користування електронними державними послугами: із 55% до 59%. Не користувалися жодними послугами 38% (зниження з 42% у 2024 році). Порівняно із 2024 роком рівень користування електронними послугами зріс серед мешканців Півдня (з 53,5% до 61%) і Сходу (з 46% до 59%), серед жінок (з 51% до 57%), серед осіб віком 60–69 років (з 35% до 52%) і віком 70+ років (з 22% до 37%), серед мешканців маленьких міст (з 48% до 62%). Крім цього, зросла кількість користувачів серед респондентів із професійно-технічною або середньою спеціальною освітою (з 44% до 54%) і серед людей із низьким достатком (з 41% до 49%) [34].

При цьому «Дія» є беззаперечним лідером і залишається головним інструментом взаємодії людей з державою. 48% користувачів отримували послуги саме через застосунок або портал «Дії» — це на 6% більше, ніж 2025 року. Серед найбільш популярних послуг 2025 року: отримання витягів та довідок із реєстрів (15%); пенсійні послуги (15%); сервіси для водіїв (13%);

оформлення субсидій та податкові послуги (по 12%). Також українці стали впевненіше почуватися в Інтернеті. Якщо раніше 44% людей не могли користуватися онлайн-послугами через брак навичок, то тепер показник скоротився вдвічі — до 22%. Водночас більшість тих, хто не користувався онлайн-сервісами, просто не мали потреби у держпослугах протягом року (77%). Важливо, що абсолютна більшість респондентів (85%, у 2024 році – 84%, різниця в межах похибки), які користувалися електронними державними послугами, вважають цей досвід радше або дуже позитивним [34].

Респонденти з низьким рівнем матеріального забезпечення демонструють нижчі показники користування електронними послугами — лише 49%, тоді як серед осіб із середнім рівнем достатку цей показник становить 63%, а серед осіб із високим — 73%. Це свідчить не лише про економічну вразливість, а й про обмеженість доступу до цифрових сервісів у цієї категорії населення

Основна причина уникання користування державними е-послугами, яку назвали респонденти, – відсутність потреби. Таку причину вказали 77% опитаних (зростання з 67% у 2024 році). Також зазначалися: брак навичок (22%, зниження з 44% у 2024 році), недовіра до електронних сервісів (15,5%, зниження з 26%), відсутність пристрою з виходом в Інтернет (15%, зниження з 18,5%), незнання про доступність такої послуги (11%, зниження з 25%). При цьому майже половина (48%) респондентів, які повідомили про брак навичок, зазначили, що взагалі не хочуть їх розвивати. 28% повідомляють, що хотіли б опанувати такі навички з допомогою дітей/онуків, 10% – за допомогою коротких відео з інструкціями, а 9% – безкоштовних курсів [34].

На думку Мінцифри, 2025 рік задав темп перетворення України на *Agentic State* [15], оскільки державне управління не лише переходить у цифру, а й перевантажується сама система. «Дія» стала цифровим продуктом №1 в Україні, оскільки є частиною життя понад 23 млн українців (77% власників смартфонів у країні) [15]. Також були запущені AI-асистент та важливі сервіси: базова

соцдопомога, Пакунок школяра, Зимова підтримка (1 000 та 6 500 грн); впроваджено Дія.Картку, надходження медичних пушів у застосунок від сімейного лікаря, оновлено освітні сертифікати й розширено їх на дітей військових. Вперше була монетизована «Дія» через Мультишеринг документів та запущено Трембіту 2.0 – систему безпечного обміну даними між державними реєстрами. За 2025 рік до програми Дія.City, що пропонує преференційний податковий режим у Європі для технологічних компаній, приєдналися майже 1800 компаній, і загальна кількість резидентів зростає до понад 3 300, а 40 із топ-50 найбільших ІТ-компаній України є її резидентами. Резиденти сплатили понад 31 млрд грн податків за 11 місяців [15].

Понад 2 800 шкіл під'єдналися до освітньої екосистеми «Мрія», а також готується генератор тестів на базі ШІ, який допомагає вчителям створювати тести за секунди. UNITED24 – найбільша фандрейзингова платформа у світі, яка залучила понад 76 млрд грн на напрям «Оборона». Brave1 Market – найбільший маркетплейс українських оборонних технологій для фронту: понад 3 000 розробок. За 2025 рік українським defense tech-розробникам видали 1,7 млрд грн грантів [15].

В Україні платформою Дія.Engine уже користуються 26 держустанов: на ній наразі працюють 57 реєстрів та держсистем. Також запущено 11 реєстрів у 5 центральних органах виконавчої влади. У 2025 році уряд розширив повноваження Мінцифри, яке стало відповідати за розвиток робототехніки, ШІ та напівпровідників. Digital State UA – перша офіційна двомовна медіаплатформа, що представляє цифрову трансформацію України для міжнародної аудиторії. Digital State UA показує світові, як Україна будує цифрову державу в реальному часі – через найкращі GovTech, Tech та ІТ рішення, що стають прикладом для інших країн. Завдяки комунікаційним платформам та співпраці з інноваційними центрами ми щоденно посилюємо бренд цифрової України у світі [15].

«Дія» заощадила українцям і державі 184 млрд грн за п'ять років [74]. Якщо раніше держава витрачала на одну офлайн-послугу 1 500 грн, то завдяки «Дії» – у середньому 242 грн. Заощаджено 4,2 млрд грн за рік на цифровізації послуг у традиційно найкорумпованіших сферах: 49 млрд грн/рік на цифровізації базових послуг для громадян; 6,5 млрд грн на запуску програм підтримки; 26 млрд грн – сукупний ефект протидії корупції, 0,34% співвідношення до ВВП 2024 року [74].

Здобутки цифровізації дедалі ширше впроваджуються у повсякденне життя українців, особливо після повномасштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 року. Того ж року Міністерством цифрової трансформації було запроваджено низку нових послуг, зокрема систему «Ворог» [35] для передачі інформації від громадян ЗСУ даних про пересування військової техніки та військ окупантів. За 2,5 року українці 628 тисяч разів скористалися чатботом, а один із користувачів відправив 347 заявок [158].

Для надання соціальної підтримки громадянам було запроваджено нові послуги на основі платформи «Дія» («Підтримка», «Допомога тощо»), організовано безкоштовну ІТ-освіту для всіх охочих тощо [43, с. 39]. Платформу «Допомога» було створено Міністерством соціальної політики за підтримки Міністерства цифрової трансформації, Світового банку та Програми розвитку ООН в Україні з метою забезпечення нагальних потреб громадян, котрі постраждали або були змушені змінити своє місце перебування у зв'язку з агресією росії. Головна мета проєкту – об'єднати можливості країни, міжнародних неурядових організацій та волонтерів у адресній гуманітарній допомозі постраждалим та внутрішньо переміщеним особам під час війни. Вона «дає змогу швидко обрати ті заявки на допомогу, які потребують виконання саме зараз, з можливістю фокусувати зусилля на конкретному регіоні або окремому товарі» [43]. Платформа має три напрями: грошова допомога від держави («Допомога державна»); отримання та надання волонтерської допомоги («Допомога волонтерська»); виплати від міжнародних організацій («Допомога міжнародна»). На платформі можна

дізнатися, як отримати гроші від держави, залишити заявку на допомогу або запропонувати підтримати інших у забезпеченні продуктами, одягом, ліками тощо.

«Підтримка – українська державна програма, що спершу була орієнтована на підтримку вакцинації проти пандемії COVID-19, а також здоров'я населення і тих галузей економіки, що найбільше постраждали від пандемії, зокрема креативних індустрій і передовсім культури, а також фізичної культури й спорту та транспорту. З 2022 року вона використовується для виплати працівникам, постраждалим від російського вторгнення, допомоги сім'ям з дітьми, оплати комунальних послуг у зимовий період тощо. У 2025 була реалізована програма Зимова «Підтримка, завдяки якій кожен українець, який перебував на території України, міг отримати одноразову виплату в розмірі 1 000 гривень. Мета цієї програми – допомогти людям підготуватися до зими, полегшити витрати в цей непростий період і водночас підтримати економіку країни.

У 2022 році за допомогою «Дії» було проведено опитування щодо володіння зброєю, за підсумками якого вільне володіння зброєю з метою особистого захисту підтримали 58,75% українців [64]. Опитування тривало 7 днів, у ньому взяли участь 1 726 452 особи – 5% із 33 млн виборців, зареєстрованих у 2019 році. Респонденти могли обрати один із трьох варіантів: 1) дозволити мати короткоствольну вогнепальну зброю всім громадянам, які відповідають закону, але носити зброю заборонено (зберігати її можна тільки вдома, використовувати у тирах та на стрільбищах, підтримали 19,43%); 2) пістолети можуть мати всі громадяни, які відповідають вимогам закону, і можуть вільно носити з собою у громадських місцях (підтримали 58,75%); 3) пістолети категорично не повинні бути в обігу серед цивільного населення (підтримали 21,82%) [64].

«Україна отримала статус світового лідера у сфері цифрової трансформації державного сектору» [255]. В оновленому звіті GovTech Maturity Index (GTMI)

2025 від Світового банку зі 198 країн світу Україна увійшла до першої із чотирьох груп – групи А за рівнем цифрової зрілості уряду. «Рейтинг формується на основі середнього бала за чотирма ключовими напрямками. Україна продемонструвала високі результати в кожному з них: 1) базові урядові системи: хмарні рішення та сумісність реєстрів; 2) надання онлайн-послуг: зручність та доступність сервісів для людей; 3) цифрова участь громадян: інструменти електронної демократії і залучення людей до ухвалення рішень; 4) драйвери розвитку: інституційні механізми, стратегії та інноваційне середовище» [258].

У контексті нашого дослідження слід відзначити такий показник, як Індекс цифрової залученості громадян (Digital Citizen Engagement Index, DCEI). Порівняно з 2022 роком автори звіту зафіксували його покращення, що пов'язано насамперед зі збільшенням ініціатив на урядових платформах для збору відгуків громадян (13% економік відзначили прогрес), поліпшенням платформ для участі громадян у 10% економік та створенням нових відкритих урядових порталів у близько 12% економік у всьому світі [255, р. 15]. Це не обійшлося без деякого регресу, про що свідчать проблеми з підтримкою та впровадженням відкритих порталів даних у 19% економік, а також зниження функціональності відкритих урядових порталів у 9% економік. Крім того, лише 31% економік публікують статистику залучення громадян, що вказує на необхідність більшої прозорості результатів цифрового залучення громадян [255].

Україна стрімко піднялася в рейтингу EGDI (E-Government Development Index) ООН 2024 року, посівши 30-е місце серед 193 країн, покращивши позицію з 46-го місця у 2022 році і увійшла до групи «дуже високий рівень» – VNEGDI [259]. При цьому в 2018 році Україна була лише на 102-му місці, що свідчить про значний прогрес за шість років. EGDI від ООН – це комплексний показник, що оцінює готовність країн використовувати ІКТ для надання послуг (онлайн-послуги, телекомунікаційна інфраструктура, людський потенціал) [259].

Індекс розвитку електронного урядування (EGDI) складається з трьох субіндексів.

I) Індекс онлайн-сервісів OSI (Online Service Index) містить такі показники: наявність інформаційної служби; наявність розширеної інформаційної служби; індекс надання транзакційних послуг; індекс надання пов'язаних послуг. В Україні – 0.9854 і 5-е місце у світі, що свідчить про найвищу якість надання державних послуг онлайн [259].

II) Індекс телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (Telecommunication Infrastructure Index) складається із таких показників: кількість інтернет-користувачів на 100 жителів; кількість фіксованих телефонних ліній на 100 жителів; кількість абонентів мобільного зв'язку на 100 жителів; кількість бездротових широких підключень на 100 жителів; кількість абонентів фіксованого широкого доступу на 100 жителів. В Україні цей показник – 0.8428 [259].

III) Індекс людського капіталу НСІ (Human Capital Index) містить такі показники: рівень грамотності дорослого населення; валовий комбінований коефіцієнт охоплення початковою, середньою та вищою освітою; очікувана кількість років шкільного навчання; середня кількість років навчання. У 2020 році відбулося помітне зростання показників індексу онлайн-сервісів OSI, а також індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ. В Україні цей показник 0.8240 [259].

А за показником E-Participation Index (EPI) Україна вийшла на 1-е місце за рівнем залученості громадян через онлайн-платформи [259].

Своєю чергою, Єврокомісія загалом позитивно оцінила прогрес України в адаптації законодавства до права Євросоюзу в своєму черговому звіті, опублікованому у листопаді 2025 року [358]. Що стосується захисту персональних даних, то Україна не досягла прогресу, тому повинна продовжити

роботу над законодавчою реформою сфери персональних даних і створенням спроможного регулятора, а використання систем розпізнавання облич та інших інтрузивних технологій має бути узгоджено з європейськими стандартами у сфері захисту персональних даних та конфіденційності.

Навіть в умовах війни Україна має забезпечувати безпеку та незалежність журналістів і повагу до їхньої суспільної ролі в інформуванні громадськості; оперативно, незалежно та ефективно розслідувати випадки прямого залякування і переслідування, а також непрямих форм тиску на журналістів; удосконалювати законодавство у сфері медіа, зокрема, ухвалити зміни, спрямовані на: посилення незалежності та спроможності медійного регулятора; підвищення прозорості медіа власності, плюралізму та захисту медіа від політичного чи олігархічного впливу; приведення норм щодо регулювання реклами у відповідність із правом ЄС. Крім того, Україна має належно впроваджувати дорожню карту щодо відновлення плюралістичного медіасередовища після закінчення правового режиму воєнного стану [358].

Що стосується інформаційної безпеки, то, на думку Єврокомісії, заходи з обмеження доступу до інтернет-ресурсів, запроваджені для захисту національної безпеки під час воєнного стану, не містять достатніх правових гарантій. Для усунення загроз зловживань з боку органів влади насамперед необхідно гарантувати прозорість відповідних рішень. Водночас найбільшим викликом найближчих виборів стане відповідь на дезінформаційні та кіберзагрози, задля протидії яким передусім слід посилювати медіаплюралізм та редакційну незалежність, а також реформувати регулювання політичної реклами [358].

Єврокомісія відзначила, що Україна зобов'язалася продовжити процес імплементації європейських документів у сфері цифрових послуг, зокрема Акту про цифрові послуги, а також ідентифікувати компетентні органи для їх впровадження; в рамках імплементації Акту про штучний інтелект має ухвалити

до кінця 2025 року Національну стратегію розвитку штучного інтелекту, однак Мінцифри оприлюднило лише її проєкт [149].

О. Іваненко вважає, що «Україна має всі необхідні умови для технологічного прориву та розвитку, здатна створювати й застосовувати інформаційно-комунікаційні та цифрові технології, має достатній рівень інтеграції високотехнологічних продуктів і послуг, креативний творчий потенціал і здатність генерувати ідеї, про що свідчить зростання індексів цифрового розвитку країни» [43, с. 40]. «Широкомасштабна цифровізація дає Україні можливість бути частиною глобального світового цифрового простору, широко застосовувати переваги новітніх технологій і попри ведення війни прогрес у розвитку та впровадженні цифрових технологій навіть у таких умовах є очевидним. При цьому до небезпечних для будь-якої економіки ризиків глобального характеру (скасування низки робочих місць, заміщення їх штучним інтелектом і через це зростання безробіття та прекарізації деяких різновидів зайнятості, проблеми цифрової нерівності тощо) додаються проблеми морально-етичного і психологічного характеру в застосуванні ШІ, на які вже давно вказують лікарі та психологи» [43, с. 40].

3.2. Основні етапи розвитку цифровізації в Україні

Шлях до цих високих показників був досить тривалим і тернистим. Цікаву періодизацію агентності цифрових трансформацій в Україні запропонувала Н. Бойко, яка виділила три етапи: пересічної онлайн-активності, міжнародний та інституційний [10, с. 177-179].

1. Етап пересічної (низової) онлайн-активності. Оскільки держава не усвідомлювала важливості та корисності онлайн-формату суспільної взаємодії і, відповідно, не виступала основним замовником цифрових суспільних змін, то провідну роль відігравали ІТ-спеціалісти (ІТ-активісти), міжнародні структури та

фонди, недержавні громадські організації, активні громадяни. У процесі розвитку та відтворення суспільної діяльності та взаємодії в онлайн-форматі структура цієї агентності була вельми рухливою. IT-активісти запровадили певну етику онлайн-взаємодії й чітко стежили за її дотриманням. На рівні держави на той момент було відсутнє відчуття важливості та корисності онлайн-формату суспільної взаємодії. Самоорганізаційна активність громадян, які використовували онлайн-простір заради громадських акцій, громадських ініціатив, допомоги у громадському просторі тощо, мала вагомі суспільні наслідки [10, с. 177-179].

2. Міжнародний етап. У цей період цифровізація стала предметом пильної уваги міжнародної спільноти. Активісти отримали підтримку з боку міжнародних організацій, реалізуючи міжнародні запити та ініціативи силами ініціативних громадських груп, здебільшого на місцевому рівні. Трьома основними агентами цього етапу були: міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Залучення держави реалізувалося в інституційній формі, зокрема через створення Державного агентства з питань електронного урядування України. Водночас міжнародні організації сприяли тому, що активісти підштовхували державу до більшої відкритості: вона активно відкривала державні бази даних в онлайн-форматі, формувалася система е-демократії тощо [10, с. 177-179].

3. Інституційний етап. З 2019 року держава позиціонує себе як активного агента, котрий бере на себе повну відповідальність за реалізацію цифрових трансформацій у країні. Саме створення у вересні 2019 року Міністерства цифрової трансформації України та Комітету цифрової трансформації України у Верховній Раді України ознаменувало новий етап цифровізації, головним агентом якого стала держава [10, с. 177-179].

Відбулося впровадження системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта», сучасної інформаційної

системи для ЦНАПів «Вулик», бренду цифрової держави ДіЯ («Держава і Я»). Ініційовано впровадження інструментів електронної участі, зокрема єдиної онлайн-платформи взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства, громадськості – ВзаємоДія. «І саме такі кроки держави, акумулювання усіх онлайн-послуг, сервісів, онлайн-інструментів взаємодії влади та громадян в одному місці ми вважаємо вкрай необхідними на сучасному етапі розвитку електронної демократизації суспільства» [10, с. 179].

Головними недоліками попередніх етапів були точкова активність цифровізаційних ініціатив, розпорошеність та децентралізованість, безсистемність перетворень, відірваність їх від реальних дієвих практик онлайн-активності. Н. Бойко відзначає ризики третього етапу: централізація е-трансформацій може спровокувати відчуження держави від активної громадськості, інших агентів цього непростого процесу. Якщо раніше вся ініціатива йшла переважно знизу, то нині відбувається активізація держави як основного агента запровадження цифрових трансформацій українського суспільства [10, с. 180-181].

На думку вітчизняних фахівців, розвиток електронної демократії в Україні станом на 2010 рік пройшов три основних етапи [138]. Однак у контексті цифровізації як комплексної тенденції ми пропонуємо починати періодизацію з 1992 року і виділяємо три етапи: 1) доінтернетівський період (1992-1999); 2) період Інтернету (2000-2018); 3) інституціоналізація цифровізації (2019 – дотепер).

1. Доінтернетівський період (1992-1999). Деякі вітчизняні дослідники пропонують вважати початком розвитку електронної демократії в Україні 2000 рік, коли був прийнятий Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» [83]. Однак ми пропонуємо ширше розуміння цифровізації, яка починається із визнання

особливого статусу інформації у соціальних процесах. Тому вважаємо за доцільне почати періодизацію цифровізації з 1992 року, коли був прийнятий Закон України «Про інформацію» [103], останні правки до якого були внесені у лютому 2025 року. Підтвердженням нашого підходу є той факт, що уже через два роки був прийнятий Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» (1994) [96], який визначив правила управління правовідносинами у сфері захисту інформації в інформаційних системах, електронних комунікаціях та інформаційно-комунікаційних системах.

У 1996 році було врегульовано реалізацію конституційного права громадян України вносити до органів публічної влади, об'єднань громадян відповідно до їх статуту пропозиції щодо удосконалення їх діяльності, вказувати на недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, органів публічної влади і неурядових організацій. Закон України «Про звернення громадян» (1996) [101] «забезпечує можливості для участі громадян в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення» [101].

2. Період Інтернету (2000-2018). Цей етап починається з уже згаданого Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». На цьому етапі були закладені основи для функціонування електронного уряду та електронної демократії, впроваджено механізми поліпшення поінформованості громадян щодо державної політики та діяльності органів місцевого самоврядування, посилення зворотного зв'язку між владою та суспільством. Процес було ініційовано Постановою уряду «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» (2002) [109].

За цей період були ухвалені Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» (2002) [86] та Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади» (2002) [98], які вимагали від органів державної влади та органів місцевого самоврядування наявності власних вебсайтів, швидкого наповнення їх офіційною інформацією про діяльність відповідних органів, встановлювали чіткі вимоги щодо змісту і структури наповнення вебсайтів органів влади. Також передбачалося створення спеціального сайту уряду для постійного і оперативного інформування громадян про розроблення та реалізацію державної політики у відповідних сферах.

У 2003 році були закладені правові основи для реалізації електронного уряду [100] та запровадження електронного документообігу [89]. Також було удосконалено нормативно-правову базу взаємодії між органами державної влади та громадянами і організаціями громадянського суспільства, зокрема щодо участі громадян у формуванні та реалізації державної політики [29; 87]. Закономірним кроком стало прийняття у 2007 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, яка визначила мету, основні завдання та принципи взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, зміцнення демократії [123].

У цей період поняття інформаційного суспільства вперше офіційно увійшло у державну політику, коли у 2005 році були проведені парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні. На них було визначено, що «основними стратегічними цілями розвитку України інформаційного суспільства вважати: прискорення впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя, економіку України і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення комп'ютерної грамотності населення; створення

національної інфраструктури ІКТ та інтеграцію її із світовою інфраструктурою; державну підтримку економічного зростання нових «електронних» секторів економіки (торгівлі, надання комунальних і банківських послуг тощо); створення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля; збереження культурної спадщини України шляхом електронного її документування; державну підтримку використання новітніх ІКТ засобами масової інформації; широке використання ІКТ для удосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами; захист інформаційних прав громадян; удосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин; розвиток засобів інформаційної безпеки в умовах широкого використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій» [115]. Через два роки ці стратегічні цілі були закріплені у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (2007) [108].

Оновлена Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [126] дала визначення низки ключових термінів: електронна демократія, електронна економіка, електронна комерція, електронна культура, електронна освіта, електронна медицина тощо. Зокрема, під е-демократією розуміється форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Розбудова інформаційного суспільства має здійснюватися на принципах: «рівноправного партнерства державних органів, громадян і бізнесу; прозорості та відкритості діяльності державних органів; гарантованості права на інформацію, вільного отримання та поширення інформації, крім обмежень, установлених законом; свободи вираження поглядів і переконань; правомірності одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;

інформаційної безпеки; постійного навчання; підконтрольності та підзвітності державних органів громадськості; сприяння пріоритетному розвитку ІКТ; чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії державних органів; гарантованості повного ресурсного забезпечення національних програм та проєктів розвитку інформаційного суспільства» [126].

На других парламентських слуханнях із питань розвитку інформаційного суспільства у 2014 році зазначалося, що особливу увагу слід приділяти захисту прав, свобод і безпеки громадян в інформаційній сфері, відмові від ідей тотального інформаційного контролю та розвитку інноваційних галузей економіки, зокрема вітчизняної індустрії інформаційних технологій, наданню послуг та виробництву програмної продукції [116].

У цей же період вперше в офіційний обіг було введено поняття електронного урядування у прийнятій 2010 році Концепції розвитку електронного урядування в Україні [120], яка була оновлена у 2017 році [121]. Останній варіант розглядає е-урядування як «форму організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [121]. В її основу покладені принципи: цифровий за замовчуванням; одноразове введення інформації; сумісність за замовчуванням; доступність та залучення громадян; відкритість та прозорість; довіра та безпека. Передбачалися розвиток електронних інструментів залучення громадян, зокрема: електронних звернень та електронних петицій; «відкритий бюджет», «громадський бюджет», онлайн обговорення проєктів нормативно-правових актів та інших інструментів участі громадян у прийнятті управлінських рішень; електронних форм зворотного зв'язку на офіційних вебсайтах органів влади [121].

У 2010 році був прийнятий Закон України «Про захист персональних даних» [97], який встановлює «норми щодо захисту та обробки персональних даних з метою захисту основних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на приватне життя, у зв'язку з обробкою їх персональних даних» [97].

У 2015 році було внесено зміни до Закону України «Про звернення громадян» (1996) [101], що передбачали можливість подання електронних петицій. Електронна петиція, адресована відповідно центральним органам влади, розглядається в особливому порядку за умови збору на її підтримку не менше 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Що стосується електронної петиції до органу місцевого самоврядування, то вимоги до кількості підписів громадян на підтримку та строку збору підписів визначаються статутом територіальної громади. Особливий порядок розгляду петицій, які набрали належну кількість підписів, визначається актами адресатів петиції. Того ж року було врегульовано порядок звернень до Президента України [110].

«Протягом періоду дії воєнного стану і до травня 2025 року найбільше петицій, які набрали більше 25 тисяч підписів, адресовані Президенту України 351. Більшість із них (213) стосуються нагородження військових посмертно, що пояснюється як конституційними повноваженнями Президента, так і високим рівнем громадської підтримки таких ініціатив. Петицій до Кабінету Міністрів України, які набрали таку кількість підписів, було 37 за цей період, а до парламенту – 4» [45].

Реакція на петиції від органів публічної влади мала дві типові риси: 1) посилення на відсутність повноважень в адресата петиції для розв'язання порушених питань; 2) обіцянка розглянути порушене питання. Прикладами успішних звернень є: до Президента України – обмеження роботи онлайн-казино; відкриття декларацій посадовців; до Кабінету Міністрів України – петиція на

захист Tabletki.ua; запровадження жіночих купе в Укрзалізниці; до Верховної Ради України – посилення обороноздатності громадами [45].

Загалом «електронні петиції в Україні мають значний потенціал як інструмент прямої демократії, що дозволяє громадянам впливати на рішення влади та формувати суспільний порядок денний. Успішні кейси демонструють, що за умови чіткого формулювання вимог, відповідності повноваженням адресата та потужної медійної підтримки петиції можуть приводити до реальних змін. Водночас формальні відповіді, нечіткість процедур і обмежені механізми переадресації звернень часто перетворюють петиції на імітацію діалогу. Зрештою навіть за відсутності негайного розв'язання питання петиція може стати імпульсом для початку комунікації всередині владних інституцій, між владою та громадянським суспільством. Важливо вже те, що тема порушена, винесена на порядок денний і публічно озвучена – це теж результат» [45].

Нові можливості цифровізації у боротьбі з корупцією відкрилися завдяки впровадженню вітчизняної електронної програми тендерних закупівель ProZorro у 2016 році. Ця система забезпечує прозорі електронні торги, долучитися до яких може будь-який юридичний суб'єкт держави. Це має позитивний вплив на посилення демократичних інститутів, боротьбу з корупцією, посилення підзвітності органів виконавчої влади. Правова основа його діяльності була закладена Законом України «Про публічні закупівлі» (2016) [112]. Нині ця електронна платформа «об'єднує понад 35 тис. державних та комунальних органів влади та підприємств (замовники товарів, робіт та послуг) та близько 250 тис. комерційних компаній (постачальники), має за мету підтримку здорової екосистеми публічних закупівель, а також рух до утримання прозорості, підвищення конкуренції, побудови професійності у закупівлях, розвиток та експорт філософії електронних закупівель за кордон» [318].

Особливу увагу на цьому етапі було приділено безпеці у кіберпросторі. У 2016 році було прийнято Стратегію кібербезпеки України [118], яку було

оновлено у 2021 році [117]. Загрозами кібербезпеці України визначено: «гібридну агресію російської федерації проти України у кіберпросторі; кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, суспільним процесам, особисто громадянам, знижує довіру суспільства до інформаційних технологій та призводить до значних матеріальних втрат; організовані та спонсоровані урядами інших держав кібератаки, що пов'язані з викраденням у політичних, економічних або військових цілях чутливої інформації (кібершпигунство) та здійсненням розвідувально-підривної діяльності; використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму, фінансової та іншої підтримки терористичної діяльності». Також було відзначено зростання ролі кібербезпеки в процесах цифрової трансформації держави, що зумовило визначення таких пріоритетів: «убезпечення кіберпростору задля захисту суверенітету держави та розвитку суспільства; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України у кіберпросторі; європейська і євроатлантична інтеграція у сфері кібербезпеки» [117].

Своєю чергою, Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017) визначає правові та організаційні засади «захисту ключових інтересів людини, громадянина, суспільства та держави, а також національних інтересів України у кіберпросторі; розподіляє повноваження між державними органами, підприємствами, установами, організаціями, особами та громадянами у цій сфері, дає основи для координації їхньої діяльності щодо забезпечення кібербезпеки» [107].

Серед інших важливих законів цього періоду слід згадати:

– «Про електронну комерцію» (2015) [92], який визначає організаційно-правові засади діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлює порядок вчинення електронних правочинів із застосуванням інформаційно-комунікаційних систем та визначає права і обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції;

– «Про доступ до публічної інформації» (2011) [88], котрий встановлює правила та процедури забезпечення доступу індивідів до інформації, яка перебуває у володінні урядових установ, інших організацій, що мають обов'язок надавати публічну інформацію, визначену цим законом, а також до інформації, яка є важливою для суспільства;

– «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (2017) [91], який визначає юридичні та організаційні основи для електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг, а також визначає права та обов'язки учасників у цих сферах

3. Інституціоналізація цифровізації (2019 – дотепер). Цей етап почався із створення в 2019 році Міністерства цифрової трансформації України [80], яке є центральним органом виконавчої влади, що «забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; в сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; в сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму ДіяСіті; у сфері хмарних послуг» [80].

Пандемія сприяла глибшому проникненню цифровізації у соціальну сферу – «сукупність управлінських та організаційних інституцій (органів, установ, організацій, закладів), які забезпечують підвищення рівня життя і надання

громадянам всіх видів соціальної підтримки та діяльність яких визначається відповідними законодавчими актами й фінансується за рахунок джерел, не заборонених законодавством» [127], для трансформації якої в 2020 році була прийнята відповідна стратегія [127]. «Для забезпечення європейських стандартів функціонування інституцій соціального захисту, надання послуг соціального характеру, фінансової стабільності соціальної сфери, підвищення її прозорості та оптимізації її адміністративних видатків передбачалося створення Єдиної інформаційної системи соціальної сфери (ЄІССС). Вона повинна забезпечувати: «створення єдиної інформаційної бази соціальної сфери, зокрема шляхом взаємодії інформаційних ресурсів соціальної сфери та їх інтеграції з іншими державними інформаційними ресурсами, у тому числі державними реєстрами; стандартизацію та автоматизацію звернень громадян у соціальній сфері, їх централізований моніторинг, а також перехід інституцій соціального захисту на електронний документообіг; підвищення продуктивності та якості обслуговування у соціальній сфері, можливість надання послуг у цій сфері на умовах аутсорсингу; постійний автоматизований моніторинг і контроль усіх фінансових потоків у соціальній сфері; надійний захист інформації, насамперед персональних даних громадян; підвищення рівня довіри населення до інституцій соціального захисту» [127]. Після двох років функціонування в експериментальному режимі у 2023 році вона стала доступною для всіх органів державної влади. Нині система виконує низку важливих функцій щодо: соціальної підтримки ВПО (понад 2 млн осіб); надання соціальних послуг на порталі «Дія» (подання заяв на усиновлення дітей); отримання громадянами виплат від міжнародних організацій; підтвердження статусу людей з інвалідністю; шеринг документів; реєстр надавачів соціальних послуг. ЄІССС була остаточно інституціолізована у 2025 році як «інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує реалізацію функцій її суб'єктів, інформаційну підтримку та супровід їх діяльності та є сукупністю взаємопов'язаних центральної та

функціональних підсистем, програмно-інформаційних комплексів, програмно-технічних засобів, які забезпечують логічне поєднання відповідних електронних інформаційних ресурсів, обробку та захист інформації, електронну інформаційну взаємодію» із прийняттям відповідного закону [93].

У 2020 році прийнято Закон України «Про електронні комунікації» [90], який встановив норми та принципи, що регулюють діяльність у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, а також визначив права, обов'язки та відповідальність фізичних і юридичних осіб, що беруть участь у цій діяльності або користуються послугами електронного зв'язку.

Комплексний характер цифровізації підкреслює і зусилля держави щодо стимулювання розвитку цифрової економіки [119], зокрема запровадження з 2021 року правового режиму ДіяСіті для сприяння розвитку цифрової економіки в Україні, забезпечення сприятливих умов для розвитку інноваційного бізнесу, побудови цифрової інфраструктури, приваблення інвестицій та залучення талановитих фахівців.

У 2021 році урядом було прийнято Концепцію розвитку цифрових компетентностей до 2025 року [122], яка визначає необхідність: «розвитку цифрової освіти серед громадян за допомогою інформаційних ресурсів; створення Єдиного державного вебпорталу цифрової освіти «Дія. Цифрова освіта»; підвищення обізнаності громадян щодо небезпек, пов'язаних із використанням Інтернету; розробка заходів для впровадження цифрових засобів для передачі інформації; забезпечення правового регулювання у сфері розвитку цифрових навичок та компетентностей (розробка індикаторів для моніторингу рівня розвитку цих навичок та компетентностей)» [122].

14 квітня 2021 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 366 схвалено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [124], одним із ключових напрямів якої є цифрова

безбар'єрність, а однією із ключових стратегічних цілей – доступність усіх громадян до цифрових послуг, а також державних вебсайтів та додатків.

25 березня 2025 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 374 затверджено план заходів на 2025 – 2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, пунктом 40 якого встановлено завдання щодо забезпечення подальшої гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу щодо цифрової доступності та визначено захід з розроблення та подання до Верховної Ради України законопроекту щодо цифрової доступності [94] .

21 липня 2023 року прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 757 «Деякі питання доступності інформаційно-комунікаційних систем та документів в електронній формі» [27], відповідно до якої встановлено завдання органам державної влади «забезпечити дотримання вимог ДСТУ EN 301 549:2022 під час створення, модернізації, розвитку, адміністрування і забезпечення функціонування власних інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно- комунікаційних систем; модернізації Єдиного веб-порталу Кабінету Міністрів України, офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади та офіційних веб-ресурсів, що пов'язані із діяльністю органів виконавчої влади, власних інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, створених до набрання чинності цією постановою; під час створення та розміщення документів в електронній формі на власних вебсайтах (вебпорталах) і вебресурсах. Окрім того, сфера дії зазначеної постанови обмежується лише системою органів виконавчої влади, в той час як для органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади, вона має рекомендаційний характер» [27] .

Важливою віхою стало прийняття Закону України «Про публічні електронні реєстри» (2021) [111], який встановив «правові, організаційні й

фінансові засади створення та функціонування публічних електронних реєстрів з метою захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб під час створення, зберігання, оброблення та використання інформації у публічних електронних реєстрах» [111]. Це дало підстави уряду створити в 2023 році Реєстр публічних електронних реєстрів [128] – державну інформаційно-комунікаційну систему, призначену для формування переліку шляхом реєстрації інформації про публічні електронні реєстри, державні та інші обов’язкові для використання класифікатори, які забезпечують функціонування публічних електронних реєстрів та/або отримують інформацію з них в порядку електронної інформаційної взаємодії [136].

Майже через рік було прийнято Закон України «Про національну програму інформатизації» (2022) [106], який на уряд поклав відповідальність за «формування та реалізацію державної політики у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрових інновацій та технологій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації» (ст. 1) [106]. Сама програма передбачає «комплекс завдань, програм, проєктів, робіт з інформатизації, спрямованих на розвиток інформаційного суспільства шляхом концентрації та раціонального використання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу держави, координації діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності» [106].

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року також внесло корективи у цифровізаційні процеси. Зокрема, було прийнято Закон України «Про критичну інфраструктуру» (2023) [104], який визначив сукупність критеріїв для віднесення об’єктів до цієї категорії, що «визначають їх соціальну, політичну, економічну, екологічну значущість для забезпечення оборони країни, безпеки громадян, суспільства, держави і правопорядку, зокрема для реалізації

життєво важливих функцій та надання життєво важливих послуг, свідчать про існування загроз для них, можливість виникнення кризових ситуацій через несанкціоноване втручання в їх функціонування, припинення функціонування, людський фактор чи природні лиха, тривалість робіт для усунення таких наслідків до повного відновлення штатного режиму». Важливість цифровізації підкреслена тим, що першим до життєво важливих функцій та/або послуг, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України, віднесено урядування та надання найважливіших публічних (адміністративних) послуг, яке практично повністю оцифроване, на 8-му місці – інформаційні послуги, на 9-му – електронні комунікації (ст. 8) [104].

Закон України «Про хмарні послуги» (2022) [129] врегулював правові відносини, що виникають при наданні послуг хмарних технологій, та визначає особливості використання таких послуг органами державної влади та органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, державними підприємствами, установами та іншими організаціями, наділеними відповідними повноваженнями [129].

У 2022 році було полегшено процедуру доступу до певних даних у ході досудового розслідування: Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) доповнено перехідними нормами [85] про те, що «під час дії надзвичайного або воєнного стану на території України тимчасовий доступ до речей і документів, визначених у пунктах 2 (відомості, які можуть становити лікарську таємницю), 5 (відомості, які можуть становити банківську таємницю), 7 (інформація, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо), 8 (персональні дані особи, що знаходяться у її особистому володінні або в базі персональних даних, яка знаходиться у володільця персональних даних) частини першої статті 162 цього Кодексу, здійснюється на підставі постанови прокурора, погодженої з

керівником прокуратури (новий пункт 20⁷ розділу «Перехідні положення» КПК)» [85].

13 грудня 2022 року Верховна Рада України на виконання зазначеного завдання прийняла Закон України «Про медіа» [105], який було високо оцінено експертами та Європейською Комісією і разом з оновленням рекламного законодавства враховано, як виконання завдання ЄС до України у зв'язку з отриманням нею статусу кандидата. Вимоги Європейського Союзу стосовно сфери медіа після отримання статусу кандидата було сформульовано в шостому завданні наступним чином: «подолання впливу суб'єктів з корисливими інтересами шляхом ухвалення закону про медіа, який узгоджує законодавство України з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіапослуги та надає повноваження незалежному медіарегулятору» [105].

Вагомою віхою в удосконаленні процесів взаємодії між державою та громадянами і організаціями громадянського суспільства стало прийняття Закону України «Про публічні консультації» (2024) [113]. Він визначає правила проведення публічних консультацій щодо розроблення, формування та реалізації державної політики у відповідній сфері, вирішення питань місцевого значення шляхом підготовки проєктів програмних документів, нормативно-правових актів для узгодження публічних та приватних інтересів. Згідно із законом суб'єктами проведення таких консультацій є: народний депутат України, комітет Верховної Ради України, органи публічної влади, а також підприємство, установа, організація, саморегульована організація під час виконання визначених законом владних повноважень [113].

У контексті цифровізації особливе значення цього Закону полягає у тому, що він передбачає проведення електронних консультацій шляхом оприлюднення консультаційного документа на онлайн-платформі для публічних консультацій та/або на офіційному вебсайті суб'єкта проведення публічних консультацій щодо предмета консультацій (ст. 9). При цьому ця форма є обов'язковою щодо всіх

проектів актів (ст. 10). Консультації також можуть бути адресними – через надсилання заінтересованим сторонам консультаційного документа, проведення опитування, анкетування або проходити у формі публічного обговорення шляхом проведення публічних заходів (засідань у формі круглих столів, слухань, конференцій, фокус-груп, зустрічей, інтернет-, відеоконференцій) [113].

Публічні обговорення є обов'язковими у випадках, коли «проект акта стосується: конституційних прав, свобод та обов'язків громадян; інтересів територіальних громад, здійснення повноважень органів місцевого самоврядування; запроваджується нове регулювання у певній сфері суспільних відносин, у зв'язку з чим у заінтересованих сторін виникають нові права або обов'язки, надаються пільги або встановлюються обмеження для цих сторін; питань фінансування, правового статусу, надання пільг чи встановлення обмежень для громадських об'єднань, професійних спілок або їх об'єднань, творчих спілок або їх об'єднань, благодійних, релігійних організацій, асоціацій органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, інших невідприємницьких товариств, суб'єктів господарювання, їх об'єднань, організацій роботодавців, їх об'єднань, саморегульованих організацій; визначення стратегічних цілей, пріоритетів і завдань у відповідній сфері державної політики, у розв'язанні питань місцевого значення, зокрема у проектах державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішеннях щодо їх виконання; питань, що впливають на стан навколишнього природного середовища, екологічну, біологічну, генетичну безпеку» [113].

У 2026 році уряд започаткував реалізацію двохрічного експериментального проекту щодо збирання, накопичення, оброблення та відображення в реальному часі та в динаміці інформації про стан реалізації державної політики [114]. Його мета – «підвищення ефективності планування та здійснення заходів, спрямованих на цифровий розвиток, цифрову трансформацію і цифровізацію на

державному, регіональному та місцевому рівні, прийняття управлінських рішень та підвищення довіри до держави шляхом створення інформаційно-комунікаційної системи для збирання, накопичення, оброблення та відображення в реальному часі та в динаміці інформації про стан реалізації державної політики» [114].

Ще одним прикладом використання цифрових технологій заради підвищення прозорості процесів прийняття рішень стало запровадження у 2024 році Реєстру прозорості – інформаційно-комунікаційної системи, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення та надання інформації про суб'єктів лобіювання та їх звітність [28].

Отже, в Україні цифровізація відбувається досить швидкими темпами, що виводить її у лідери технологічного розвитку в регіональному, а в деяких аспектах – і світовому вимірі, про що свідчать різноманітні рейтинги технологічної зрілості держав.

3. 3. Цифрова взаємодія суспільства і держави перед викликами воєнного часу

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну відкрило як нові можливості, так і ризики для використання цифрових технологій у взаємодії між суспільством і державою. Наразі триває законодавча робота над низкою законопроектів, покликаних їх врегулювати.

З 2022 року парламент працює над законом, який би забезпечив належний рівень захисту персональних даних в Україні (проект Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022). Необхідність розробки законодавчої бази захисту персональних даних зумовлена як необхідністю виконання взятих на себе зобов'язань (щодо оновленої Конвенції Ради Європи про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Регламентом

Європейського Союзу 2016/679 та у контексті отримання статусу кандидата на членство в Євросоюзі), так і умовами воєнного часу [129].

Відсутність сучасного законодавства у цій сфері не лише перешкоджає захисту конституційного права на приватне життя, а й позбавить Україну статусу держави, що забезпечує належний рівень захисту персональних даних, тому інші держави можуть відмовити у передачі персональних даних її органам влади. Коли за межами держави перебувають понад 4 млн осіб, і зокрема дітей, особливо гострою є потреба в налагодженні механізму обміну інформацією. За відсутності доступу до персональних даних дітей, особливо щодо тих, які не мають піклувальників у розумінні європейського і міжнародного права, надзвичайно ускладнюється процедура їх повернення.

Проект Закону передбачає: «1) оновлення термінології законодавчого регулювання захисту персональних даних та її узгодження із термінологією Загального регламенту про захист персональних даних та Конвенції 108+; 2) приведення принципів та підстав обробки персональних даних у відповідність до вимог Загального регламенту про захист персональних даних та Конвенції 108+; 3) врегулювання обробки персональних даних у мережі Інтернет, обробки персональних даних під час здійснення відеоспостереження або відеофіксації публічних заходів, обробки персональних даних в цілях прямого маркетингу; 4) посилення прав суб'єкта персональних даних щодо обробки його персональних даних (право на забуття, право на заперечення проти обробки персональних даних, право на обмеження обробки персональних даних, право на мобільність персональних даних, право на захист від автоматизованого прийняття рішення, право на захист своїх прав та відшкодування шкоди) та механізм захисту прав у випадку їх порушення контролером або оператором; 5) конкретизацію прав та обов'язків контролера та оператора персональних даних щодо обробки персональних даних на території України та передачі персональних даних іншим державам або міжнародним організаціям; 6) посилення захисту персональних

даних через обов'язкове призначення суб'єктами владних повноважень посадової особи, відповідальної за захист персональних даних» [129].

Також законопроект пропонує: «чітку процедуру повідомлення контролерами про витік персональних даних; порядок та підстави обробки персональних даних роботодавцем. Ним визначено: особливості обробки персональних даних у правоохоронних цілях; особливості обробки персональних даних у сфері електронних комунікацій; види та розміри санкцій за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних» [129].

Для ефективного здійснення захисту персональних даних необхідним є створення відповідного контролюючого органу. З 2021 року на розгляді у парламенті перебуває законопроект про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації [133]. Відповідно до Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних, ратифікованого Україною 6 липня 2010 року, кожна сторона має створити контролюючий орган, який би здійснював контроль за дотриманням права на захист персональних даних. Після оновлення Конвенція 108 із змінами, внесеними Протоколом CETS № 223, та прийняття Загального регламенту захисту персональних даних та Директиви 2016/680/EU відбулися реформи та модернізація правил захисту права на захист персональних даних. Важливим їх елементом став незалежний нагляд за дотриманням права на захист персональних даних, що вимагає створення незалежного контролюючого органу. Він має «діяти з абсолютною незалежністю, що має гарантуватися законом та відобразитись у спеціальній організаційній структурі контролюючого органу. Такий орган, серед іншого, повинен: моніторити та сприяти захисту персональних даних на національному рівні; консультувати суб'єкта даних і контролерів, а також державні органи та громадськість; розглядати скарги та допомагати суб'єктам даних у питаннях щодо стверджуваних порушень прав на захист персональних

даних; наглядати за контролерами та операторами» [133]. Контролюючий орган також має повноваження «здійснювати втручання, якщо необхідно, шляхом: попередження, винесення попередження або навіть накладення штрафів на контролерів та операторів; внесення припису про зміну, блокування або вилучення даних; накладення заборони на обробку персональних даних та відповідних штрафів за порушення правил обробки та права на захист персональних даних; звернення до суду в разі необхідності» [133].

Відповідно до ст. 15 оновленої Конвенції 108 «кожна держава має призначити щонайменше один контролюючий орган влади, який би був відповідальним за забезпечення дотримання вимог із захисту персональних даних, передбачених цією Конвенцією. З цією метою такий національний контролюючий орган повинен, зокрема: мати повноваження проводити розслідування та здійснювати втручання; виконувати функції, пов'язані з транскордонною передачею даних, мати повноваження приймати рішення стосовно порушень і можливість накладати адміністративні санкції; бути повноважним брати участь у судовому провадженні тощо. Конвенція також передбачає обов'язкове погодження законодавчих та адміністративних заходів, які передбачають обробку персональних даних, з контролюючим органом» [133].

Наприкінці 2025 року уряд передав до парламенту законопроект, який визначає основні засади та механізм досягнення високого рівня цифрової доступності з метою забезпечення інклюзивного доступу до електронних інформаційних ресурсів, цифрових ресурсів та публічних (електронних публічних) та інших послуг, які надаються в електронній формі для широкого кола користувачів, зокрема осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, включаючи осіб з інвалідністю [134].

Ним визначено, що основними принципами забезпечення цифрової доступності є: 1) універсальність для всіх осіб та/або груп осіб незалежно від їх фізичних можливостей, віку або рівня цифрової грамотності; 2) забезпечення

рівних можливостей для отримання інформації та користування електронними сервісами незалежно від наявності обмежень повсякденного функціонування або інвалідності; 3) зрозумілість, простота та зручність використання цифрових ресурсів; 4) недопущення дискримінації у доступності до електронних інформаційних ресурсів, цифрових ресурсів та електронних послуг; 5) систематичність та послідовність дотримання вимог цифрової доступності на всіх етапах розроблення та модернізації інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем та цифрових ресурсів; 6) моніторинг та вдосконалення рівня цифрової доступності (ст. 3) [134].

Законопроект передбачає запровадження національного стандарту цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг, що розробляється Кабінетом Міністрів України, який і моніторить його дотримання. Обов'язки щодо дотримання законодавства про цифрову доступність покладаються на Національний банк України, центральний орган виконавчої влади (ЦОВВ), що займаються: залізничним, автомобільним, авіаційним, морським і водним транспортом, а також послугами поштового зв'язку; охороною здоров'я; захистом прав споживачів; електроенергетичним комплексом; освітою і наукою; культурою; азартними іграми й лотереями; електронними комунікаціями тощо [134].

Альтернативний проєкт [135] передбачає створення ефективного механізму для забезпечення цифрової доступності електронних інформаційних ресурсів, онлайн-ресурсів та електронних послуг для всіх осіб та/або груп осіб, зокрема осіб із функціональними порушеннями або інвалідністю та з урахуванням необхідності додержання інтересів суб'єктів, на яких буде покладено обов'язок із впровадження заходів щодо забезпечення реалізації вимог цифрової доступності. Проєктом закону пропонується встановити, що вимоги цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг встановлюються

національним стандартом та є обов'язковими до виконання рівною мірою як приватними суб'єктами, котрі надають соціально значущі послуги/товари, так і територіальними громадами, юридичними особами публічного права, саморегульованими організаціями та органами держави (що не передбачено законопроектом №14278). Ним уточнено, що цифрові ресурси та електронні послуги, на які поширюється дія цього Закону, повинні бути доступними незалежно від способів (засобів) їх надання, для всіх користувачів, зокрема для осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, включаючи осіб з інвалідністю, придатні для сприйняття, керовані, зрозумілі та придатні для інтерпретації за допомогою допоміжних технологій (ст. 6). У ньому також зазначено, що вимоги щодо цифрової доступності реалізуються у такому обсязі, який не створює диспропорційного навантаження (ст. 7) [135].

На відміну від попереднього проєкту пропонується обмежити право на безконтрольний та нічим не обґрунтований доступ центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян. до будь-якої інформації (документів) суб'єктів надання цифрових ресурсів та електронних послуг – отримання інформації (документів) від таких суб'єктів має обмежуватися виключно питаннями, які досліджуються під час здійснення контролю (проведення перевірок) за забезпеченням цифрової доступності. Реалізація закону сприятиме забезпеченню універсального доступу до інформації та послуг, рівних прав та можливостей для широкого кола користувачів, зокрема осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, включаючи осіб з інвалідністю [135].

Попри потенціал цифрових технологій та їх дедалі ширше використання в Україні особи з інвалідністю позбавлені доступу до інформації. Через відсутність правового механізму регулювання зобов'язань суб'єктів у сфері аудіовізуальних

медіа щодо забезпечення доступності програм, а також порядку та умов, відповідно до яких останні мали б забезпечити доступність програм, зокрема шляхом забезпечення здійснення субтитрування та/або перекладу жестовою мовою програм та/або за допомогою аудіодискрипції (тифлокоментування), з використанням простої мови, формату легкого читання чи іншими способами, які забезпечують доступність інформації для осіб з інвалідністю, в 2025 році у парламенті був зареєстрований відповідний законопроект [130].

Що стосується загроз, то парламент розглядає можливості щодо посилення покарання за використання ворожих програмних продуктів та захисту громадян від дестабілізаційного впливу месенджерів, які можуть використовуватися як інструмент у гібридній війні.

У зв'язку з триваючою гібридною агресією проти України та активним використанням ворожими суб'єктами програмних продуктів і засобів інформатизації для втручання в діяльність органів державної влади, здійснення деструктивного впливу на інформаційний простір, виникла об'єктивна потреба у законодавчому врегулюванні питань визнання таких продуктів ворожими, запровадження механізмів для заборони їх використання [131].

Законодавство не містить чіткого механізму класифікації ворожого програмного забезпечення та засобів інформатизації, що ускладнює їх своєчасне виведення з обігу та створює додаткові ризики для національної безпеки України.

Відсутні також встановлені на законодавчому рівні процедура заборони на їх використання, порядок ухвалення відповідних рішень, критерії перегляду та оновлення таких рішень, механізм внесення змін до переліків ворожого програмного забезпечення. Крім того, не передбачено відкритого доступу до таких переліків для суб'єктів господарювання та органів державної влади, що унеможливорює своєчасне інформування про загрози, обмежує прозорість процесу й ускладнює практичне виконання вимог у сфері інформаційної та

кібербезпеки. Проект закону визначає правові та організаційні засади регулювання використання програмних продуктів та засобів інформатизації, які можуть бути використані на шкоду національній безпеці України. Зокрема, проект визначає терміни «ворожий програмний продукт» та «ворожий засіб інформатизації»; критерії, за якими програмні продукти та засоби інформатизації класифікуються як ворожі (зокрема, за ознаками бенефіціарного володіння, походження, авторських прав, наявності у відкритих переліках заборонених рішень тощо); закріплює повноваження уряду щодо затвердження переліків ворожих програмних продуктів і засобів інформатизації; надає право СБУ та НБУ подавати пропозиції щодо включення або виключення продуктів із переліків у межах відповідних сфер нагляду; встановлює заборону на їх закупівлю та застосування органами державної влади, суб'єктами критичної інфраструктури, підприємствами оборонного сектору; визначає відповідальність у вигляді фінансових санкцій у розмірі 2% від загального річного обороту суб'єкта господарювання у разі порушення вимог щодо заборонених продуктів [131].

Прийняття такого закону дасть змогу: зміцнити національну кібербезпеку шляхом унеможливлення використання програмних продуктів і засобів інформатизації, що становлять загрозу для держави; оперативно реагувати на нові ризики завдяки впровадженню критеріїв визнання продуктів ворожими та гнучкого механізму оновлення відповідних переліків; унеможливити закупівлю та використання критично небезпечного програмного забезпечення і обладнання державними органами, суб'єктами критичної інфраструктури, військовими формуваннями, банківськими установами та учасниками платіжних систем; запровадити прозорий та ефективний порядок формування, ведення та оприлюднення переліків заборонених до використання продуктів; посилити міжвідомчу координацію у сфері кіберзахисту за участю Кабінету Міністрів України, Служби безпеки України, Національного банку України та Державної

служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; створити законодавчі передумови для формування єдиних переліків ворожих програмних продуктів, засобів інформатизації, відкритого для суб'єктів господарювання та державного сектора.

З 2024 року на розгляді Верховної Ради України перебуває законопроект про регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації [131], що має за мету регулювання онлайн-платформ та месенджерів, які є джерелом інформації для мільйонів українців і можуть бути пов'язані з державою-агресором. Автори вбачають мету законопроекту в створенні ефективного законодавства, яке б дозволяло забезпечити реалізацію прав на свободу вираження поглядів і одночасно захищало національні інтереси України та права користувачів медіасервісів. Законопроект передбачає: виокремлення провайдерів платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація, як окремі суб'єкти у сфері медіа через наявність на них сторінок (облікових записів, каналів тощо), через які поширюється масова інформація; обов'язкову присутність в Україні представника такої платформи (представництво, юридичну особу або фізичну особу з довіреністю) для комунікації; розкриття провайдерами платформ спільного доступу структури власності та джерел фінансування на вимогу Національної ради; заборону органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, а також надавачам фінансових послуг використовувати платформи спільного доступу до інформації з непрозорою структурою власності їх провайдерів та встановлення таких платформ та пов'язаних з ними сервісів на пристрої, які використовуються для службових цілей; визначення засад відповідальності провайдерів платформ спільного доступу до інформації за тими самими правилами, які встановлені Законом України «Про медіа» для провайдерів платформ спільного доступу до відео. Він також передбачає штрафи за невиконання наказів про видалення контенту, які може накласти регулятор

ЗМІ, але не надає регулятору повноважень щодо блокування. Нарешті, він забороняє використання платформ, структура власності яких є непрозорою, певними категоріями користувачів (державними службовцями, військовослужбовцями тощо). Необхідність прийняття законодавства пояснюється тим, що чинний Закон про ЗМІ не передбачає конкретних прав та обов'язків для платформ обміну інформацією, які мають значну аудиторію в Україні (наприклад, Telegram) [131].

Неоднозначну реакцію викликала спроба запровадження відеоспостереження у публічних місцях, зроблена у 2024 році [132]. Автори законопроекту наголошували, що метою є забезпечення безпеки у публічних місцях, виявлення та запобігання правопорушенням, а також встановлення осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів або які переховуються. Проект встановлює загальні засади щодо функціонування єдиної системи відеомоніторингу, порядок створення такої системи та взаємодію органів влади щодо отримання та обміну інформацією внаслідок здійснення відеоспостереження [132].

Своєю чергою, правозахисники вважали, що він «посягає на приватність, надмірно широка дискреція державних і муніципальних органів, відсутність контролю за дотриманням законодавства, небезпека захоплення даних і технічні проблеми власне системи відеомоніторингу» [40]. Щодо приватності, то проєкт передбачає, що «ідентифікація особи відбувається за допомогою біометричних даних та іншої інформації, яка включає, зокрема, дату народження/смерті, місце народження, стать та відомості про громадянство (частина 2 ст. 10). Така практика має чіткі ознаки профайлінгу, тобто автоматизованого опрацювання та використання персональних даних для оцінки окремих персональних аспектів особи. Вимоги GDPR наголошують, що при здійсненні профайлінгу необхідно дотримуватися принципу мінімізації даних, обмеження мети та обмеження зберігання даних. У контексті законопроекту це означає, що уповноважені органи повинні чітко пояснити та обґрунтувати, у чому необхідність збору, зберігання

вищезгаданих персональних даних, та як вони допоможуть у досягненні мети щодо забезпечення публічної безпеки. Що стосується повноважень, то, згідно з проєктом, сили безпеки та оборони, а також органи державної та місцевої влади уповноважені використовувати системи відеомоніторингу в межах своєї компетенції, тобто в межах функцій, передбачених спеціальними законами. Але наділення їх додатковими повноваженнями здійснюється без внесення відповідних змін до профільних законів. Крім того, попри широкий спектр повноважень органів влади, проєкт не передбачає належного механізму нагляду та контролю у випадку порушення законодавства» [40].

Представники громадянського суспільства вважають, що проєкт є «спробою формально задекларувати вже існуючий масовий відеонагляд за громадянами, уповноважує місцеві та державні органи на функції, якими вони першочергово не наділені, та дозволяє роками зберігати персональні дані осіб без належних підстав» [40]. Оскільки закорпроєкт також був розкритикований і Єврокомісією, то він зрештою був знятий з розгляду.

Що стосується подальших перспектив нормативно-правового забезпечення цифровізації в Україні, то деякі дослідники, зокрема А. Омельченко, пропонує провести огляд чинних законів України та підзаконних нормативно-правових актів, які в різний спосіб стосуються процесу цифровізації та цифрової трансформації економіки та суспільства, прийнявши Цифровий кодекс України. Також запропоновано частину цих нормативно-правових актів включити до складу кодексу, а іншу частину – скасувати. Така кодифікація вимагатиме спільних зусиль Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, відповідних центральних органів виконавчої влади, неурядових організацій та бізнесу [76, с. 70].

Найбільш перспективним, на нашу думку, є використання можливостей цифровізації для більш ефективної взаємодії між суспільством і державою у виборчій системі. Питання запровадження інтернет-голосування піднімалося в

Україні майже десятиліття тому. Так, у 2014 році громадський рух «Євромайдан-Крим» закликав створити на території Херсонської і Запорізької областей 12 кримських мажоритарних округів і ввести електронне голосування для жителів півострова [55]. Також активісти вважали, що кожна політична партія може включити кримчан до своїх виборчих списків і забезпечити їх прохідним місцем, що дасть можливість створити у парламенті міжфракційне об'єднання «За звільнення Криму!».

У 2019 році на розгляд Верховної Ради України був винесений закорпроєкт, що передбачав впровадження інтернет-голосування та голосування поштою [84] (який було відкликано через майже півроку після подачі) для забезпечення реалізації виборчих прав, гарантованих Конституцією України, шляхом повноцінної участі у виборах будь-якого виборця, незалежно від його місця перебування. Його автор Ю. Дерев'янюк вважав, що парламент має надати максимальні гарантії реалізації вільного волевиявлення всім дієздатним громадянам України, у тому числі через інтернет-голосування, і знайти адекватні форми і способи унеможливлення зловживань у цій сфері. Він відзначав, що цей вид голосування уже використовується у низці країн під час виборів на різних рівнях, зокрема у Великобританії, Естонії, Канаді, США, а до його переваг слід віднести те, що «він дає можливість проводити підрахунок голосів без залучення до цього процесу державних установ. Таким чином, результат залежить лише від безперебійного функціонування програмного забезпечення і техніки, а не від чесності чиновників або систем контролю за ними. Встановлення системи електронного голосування могло б підвищити довіру населення до результатів виборів та зменшити потенціал корупції» [84].

Також перевагою є гнучкість і простота: «віддати свій голос за наявності електронного цифрового підпису можна буде з будь-якого технічного засобу: мобільного, комп'ютера чи планшета. Процес триватиме лише за декілька кліків, не потрібно буде йти на свою виборчу дільницю і стояти в черзі. Таким чином,

імовірно, підвищиться явка на виборах, якщо цей процес відбуватиметься простіше та потребуватиме менше часу. Крім того, утримувати виборчі дільниці, друкувати бюлетені та підраховувати «вручну» голоси стане непотрібним. Інвестувати доведеться у створення та пізніше оновлення програмного забезпечення. Така стратегія дасть можливість зробити онлайн-вибори дешевшими, ніж звичайні» [84].

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 22 лютого 2024 року та його негативні наслідки: окупація значної частини території України, масова міграція громадян як у межах країни, так і виїзд за кордон, актуалізували питання врахування думки такої категорії виборців у випадку проведення виборів. На парламентських виборах 2019 року до списку виборців було внесено 33 млн українців. Сьогодні офіційно (за даними Реєстру внутрішньо переміщених осіб) нараховується 4,6 млн ВПО. З них відоме місцеперебування лише мільйона осіб, оскільки вони отримують виплати на регулярних засадах і фізично присутні. Місце перебування ще 3,6 млн невідоме, оскільки вони можуть бути зареєстровані як ВПО, наприклад, у Полтаві, жити в Ужгороді, поїхати до Польщі, повернутися на тимчасово окуповану територію тощо. До того ж Реєстр ВПО жодним чином не співвіднесений із Державним реєстром виборців, тобто перебування особи в Реєстрі внутрішньо переміщених осіб не веде до зміни її виборчої адреси [79].

Вітчизняні та зарубіжні експерти негативно оцінили впровадження електронного голосування. На їх думку, якщо Конституція забороняє або обмежує голосування в неконтрольованому середовищі, то запровадження інтернет-голосування вимагатиме конституційних змін [79]. Конституція України не передбачає дискреційних повноважень парламенту щодо запровадження голосування з неконтрольованого середовища протягом тривалого часу голосування (більше одного дня). З огляду на часті зміни виборчого законодавства в Україні та нову виборчу систему для парламентських

виборів, що була запроваджена Виборчим кодексом України у 2019 році, це має братися до уваги при плануванні будь-якого іншого майбутнього впровадження нових інструментів, таких, як дистанційне голосування чи інтернет-голосування. Тому питання про інтернет-голосування, навіть у випадку його запровадження, слід розглядати після наступного виборчого циклу, щоб передбачити достатньо часу для підготовки, тестування та пілотування. Через високі ризики, пов'язані із запровадженням інтернет-голосування, Україна не готова до таких дій ні законодавчо, ні організаційно. Навіть пілотування відповідних засобів вимагає завершення стану війни та повернення до нормального політичного життя, вільного від безпекових, інформаційних чи інших загроз суверенітету України.

До того ж, оскільки Україна стикається з комбінацією ризиків, з якими не стикалися інші держави, то їй потрібна надійна система захисту від зовнішніх загроз, а також від підкупу голосів і примусу виборців, а система інтернет-голосування вимагатиме належного захисту сервера голосування від атак або пошкодження. Така захищена інтернет-система потребуватиме потужних критеріїв верифікації (наприклад, можливість верифікації подання голосу виборця відповідно до наміру, зарахування голосу виборця без змін, включення поданого голосу виборця до результатів і перевірку наявності права голосу, забезпечуючи при цьому запобіжники від підкупу голосів та примусу), чого не може забезпечити жодна чинна система інтернет-голосування [79].

На початку березня 2026 року робоча група, яка напрацьовує законодавчі пропозиції щодо повоєнних виборів в Україні, висловила протипозиції проти альтернативних видів голосування, зокрема у режимі онлайн [137]. Також було досягнуто консенсусу, що для голосування за кордоном використовуватимуться не тільки дипломатичні установи. Робоча група з підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо особливостей організації та проведення виборів в умовах особливого періоду та/або повоєнних виборів в Україні розпочала роботу 26 грудня 2025 року під керівництвом першого заступника Голови

Верховної Ради О. Корнієнка. До її складу входять представники парламентських фракцій, профільних міністерств, силових структур та провідних громадських організацій [137].

Громадяни України теж негативно сприймають таку форму волевиявлення. Згідно з результатами соціопитування, опублікованого на початку 20026 року, 60% українців негативно ставляться до можливості голосувати онлайн на виборах і лише 35% – позитивно [16]. Якщо запитання супроводжувалося додатковими поясненнями, то проти виступали 71%, оскільки це створює ризики фальсифікацій, а 21% – «за». Соціологи також фіксують, що за останні декілька років суттєвих змін у негативному ставленні до онлайн голосування не відбулося. У листопаді 2021 року 66% обрали варіант «негативно, бо це створює ризики фальсифікації», і лише 29% – «позитивно, бо це по-сучасному і крок вперед в технологіях демократії» [47]. У 2023 році це співвідношення було 65 проти 29.

Однак, на нашу думку, запровадження електронного голосування є неминучим, закономірним наслідком розвитку процесів цифровізації. Що стосується його використання у ході найближчих парламентських виборів або виборів Президента, то слід знайти баланс між гарантуванням права кожного взяти участь у голосуванні, незалежно від місця перебування, та безпековими міркуваннями: захисту технічної інфраструктури голосування від зовнішніх та внутрішніх втручань.

Висновки до Розділу 3

Україна пройшла тривалий і успішний шлях впровадження цифрових технологій у взаємодію суспільства і держави. Успішність проходження цього шляху підтверджується високими позиціями України у низці міжнародних рейтингів, що оцінюють ступінь впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в управлінські та політичні процеси. Такі кризові явища, як пандемія та повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, мали значний вплив на прискорення процесів цифровізації. Більше того, завдяки дедалі ширшому використанню безпілотних апаратів та штучного інтелекту на полі бою Україна має всі шанси увійти до світових лідерів технологічного розвитку.

Україна дедалі більше трансформується у *Agentic State*, оскільки державне управління не лише переходить у цифру, а й перебудовується сама система управління державою. Вона стрімко піднялася в рейтингу *E-Government Development Index 2024*, що формується ООН, посівши 30-е місце серед 193 країн (порівняно з 46-ю позицією в 2022 році)

Досягнення таких високих показників стало можливим завдяки тривалій і послідовній роботі з впровадження цифрових технологій у діяльність органів публічної влади. У розвитку трансформації в Україні доцільно виділити три етапи: 1) доінтернетівський період (1992-1999); 2) період Інтернету (2000-2018); 3) інституціоналізація цифровізації (2019 – дотепер). Аналіз законодавчої бази засвідчив, що саме на останньому етапі темпи цифровізації значно прискорилися, насамперед під впливом пандемії та початком повномасштабної російсько-української війни.

Для подальшого удосконалення використання цифрових інструментів для покращення взаємодії між суспільством і державою слід прийняти низку важливих законів, насамперед щодо удосконалення захисту персональних даних з урахуванням набуття кандидата на членство в Євросоюзі та ратифікації низки

міжнародних документів. Також слід спростити й уніфікувати доступ громадян до цифрових сервісів шляхом впровадження національного стандарту цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг.

В умовах війни особливого значення набуває протидія гібридним, насамперед інформаційним, атакам з боку ворога шляхом удосконалення законодавчого регулювання використання ворожих програмних продуктів та захисту громадян від дестабілізаційного впливу соціальних мереж, месенджерів тощо. Одним із напрямів може стати кодифікація законодавства для прийняття Цифрового кодексу України.

ВИСНОВКИ

1. Технологічний детермінізм є визначальним соціальним фактором із часів промислової революції, а його трансформаційний вплив сформував людські відносини, географічне поселення, освіту, комунікації та практично всі аспекти суспільного життя. Нині суспільство знаходиться на межі того, щоб бути повністю сформованим у політичній сфері, й це зумовлює кілька фундаментальних проблем щодо основ демократії, прав людини, значення суб'єктивності та свободи вибору.

2. Цифровізація – це ефективна сучасна динамічна форма взаємодії політичних суб'єктів – суспільства і держави для досягнення цілей і утвердження цінностей демократії та прав людини. Вона проявляється у впровадженні сучасних комунікаційних технологій для обміну, збору та аналізу інформації, уможливорює інтегральну взаємодію між громадянами та органами публічної влади, дієву політичну участь, прозорість діяльності суб'єктів і доступність до послуг і сервісів. Порівняно з іншими формами взаємодії цифровізація дає значно швидший відчутний результат у суспільних перетвореннях, зокрема в утвердженні демократичних засад суспільного розвитку.

3. Цифровізація взаємовідносин між суспільством і державою є результатом технологічного детермінізму та логіки еволюції демократії. Технологічні інновації сприяли зменшенню відстаней, насамперед у просторовому вимірі, та посиленню контролю над громадянами. Своєю чергою, демократизація, яка активізувалася наприкінці XVIII ст., передбачає розширення кола акторів, залучених до процесів прийняття рішень на всіх рівнях державного управління, що супроводжується активним обміном інформацією. Попри кризу, в якій опинилися демократичні режими на початку XXI ст., цифровізація сприяє появі цифрової демократії, позбавленої низки недоліків традиційних форм і з

перспективами ефективнішої взаємодії між суспільством і державою. Пропонована нею децентралізована і безпосередня система взаємодії може радикально трансформувати національну та глобальну політику.

4. Різновидами цифрової демократії (технологічно зумовлених форм демократії) є: деліберативна демократія, плинна демократія та концепція п'ятої влади. Деліберативна демократія передбачає трансформацію парламенту в деліберативну асамблею, широке залучення громадян та організацій громадянського суспільства до формування державної політики, розвиток неформалізованих форм суспільних дискусій. Плинна демократія передбачає, що громадянин може як особисто брати участь у процесах прийняття рішень, так і делегувати свій голос іншому представникові, якого вважає більш компетентним у певних питаннях або спроможним відстояти свої погляди. Концепція п'ятої влади наголошує на зростанні підзвітності органів публічної влади, приватних підприємств завдяки координації зусиль громадян через комунікаційні можливості, які надає Інтернет.

5. Позитивний вплив цифрових технологій на взаємодію суспільства і держави проявляється у: 1) підвищенні явки на виборах (голосування за кордоном, створення умов для участі людям з особливими потребами); 2) поліпшенні якості голосувань (оціночне голосування, маятникове голосування); 3) протидії неефективним проявам демократії: тиранії більшості та перевагам політичних акторів, що перебувають при владі; 4) удосконаленні зворотного зв'язку (електронні консультації та електронні петиції); 5) наближенні держави до громадян завдяки покращенню надання державних послуг; 6) демократизації політичних організацій (політичних партій).

6. Для посилення довіри до демократичних інститутів та зміцнення їх позицій варто використати різноманітні методи підрахунку голосів за допомогою електронного голосування. Для вибору найбільш виваженого рішення необхідно запровадити оціночне голосування. Це двохтурова процедура голосування, яка

має низку переваг над звичайним однотуровим добровільним чи обов'язковим голосуванням, оскільки заохочує відібрану жеребкуванням групу осіб детально ознайомитися з проблемою та представити своє рішення широкому загалу. Завдяки маятниковому голосуванню можна визначити третій шлях розв'язання проблеми. Його основною перевагою є те, що найбільш радикальна пропозиція може спонукати громадян до глибшого вивчення проблеми та проголосувати за більш помірковану позицію.

Цифровізація дає змогу частково розв'язати проблему втрати зв'язку між виборцем та його представником. Якщо механізм відбору представника буде загально визнаний як справедливий та надійний, то громадяни довіряться алгоритму відбору і відповідно особі, обраній за його допомогою. В основі такого алгоритму має лежати код із вільним доступом, який можна перевірити, з абсолютно прозорими критеріями відбору, який може завоювати довіру громадян. Також до алгоритму можна додавати різні критерії відбору для конкретного питання, але із чітко виписаною процедурою його розробки й застосування.

7. Цифровізація спроможна нівелювати негативний вплив таких недоліків демократії, як тиранія більшості та переваги політичних акторів, що перебувають при владі. Проблема тиранії більшості особливо загострюється, коли меншість неодноразово втрачає можливість впливати на процес прийняття рішень. Це негативно впливає на готовність її членів брати участь у політичному процесі та виконувати рішення, прийняті більшістю. Посилити позицію меншості може збалансоване голосування, яке дозволяє особам, які не відчувають сильної зацікавленості у прийнятті фундаментального рішення, обміняти своє право голосу на першому етапі на гарантоване право голосу на другому етапі. Виборці, які голосували за один фундаментальний напрям, але програли, отримують компенсацію у вигляді права голосу в другому турі. Для подолання негативних

аспектів переваг інкумбентів доцільним є впровадження правила відтворення балів, що обмежує можливості зловживання владою.

8. Перешкодами для впровадження цифровізації взаємодії суспільства і держави є надмірна кількість інформації, відсутність справжньої інклюзивності (ехокамери, поляризація, цифровий бар'єр, штучний інтелект), надмірна емоційність (створення сприятливих умов для екстремізму) та комерціалізація (домінування логіки отримання прибутку над примноженням суспільних благ).

9. У найбільш загальному вигляді ризики, які несе у собі цифровізація для демократичних інституцій, зводяться до шкідливої інформації та браку прозорості, переосмислення приватності, тотального спостереження та зовнішнього втручання. Шкідлива інформація та брак прозорості означає дедалі більшу роль мережевих платформ у формуванні громадської думки, використання різноманітних інструментів маніпулювання віртуальним дискурсом для дестабілізації громадського порядку. Переосмислення приватності означає розуміння конфіденційності не лише як права особи на свободу від неправомірного втручання, а й як права на простір для розвитку та самовираження. Тотальне спостереження та широке впровадження алгоритмів у процеси прийняття рішень опосередкованим чином змінюють поведінку людей, позбавляючи їх відчуття захищеності і свободи. Іноземне втручання дедалі частіше проявляється у ході виборчих кампаній для підтримки певного кандидата та формування негативного образу його конкурентів. Зростає загроза встановлення маріонеткових урядів без використання силових методів.

10. Цифровізація в Україні пройшла три основних етапи: доінтернетівський, інтернетівський та інституціоналізаційний. Доінтернетівський період (1992-1999) розпочався із прийняттям Закону України «Про інформацію», що фактично визнав важливість інформації у суспільних процесах. Період Інтернету (2000-2018) відраховується від Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет

та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». На цьому етапі були закладені основи для функціонування електронного уряду та електронної демократії, впроваджено механізми поліпшення поінформованості громадян щодо державної політики та діяльності органів місцевого самоврядування, посилення зворотного зв'язку між владою та суспільством. У 2003- 2007 роках сформувалися правові засади електронного уряду та електронного документообігу. У цей період було законодавчо врегульовано захист персональних даних (2010); запроваджено електронні петиції (2015); посилено боротьбу з корупцією через впровадження вітчизняної електронної програми тендерних закупівель ProZorro (2016); прийнято Стратегію кібербезпеки України (2016).

Інституціоналізація цифровізації почалася із створення в 2019 році Міністерства цифрової трансформації України, яке забезпечує формування та реалізацію державної політики щодо: цифровізації, цифрової економіки, робототехніки та роботизації, е-урядування та е-демократії, розвитку інформаційного суспільства, впровадження електронного документообігу, розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян тощо. Протягом останніх п'яти років було прийнято низку важливих нормативно-правових актів щодо розвитку цифрових компетентностей, створення безбар'єрного простору в Україні, інформатизації, запровадження публічних консультацій, у тому числі в електронній формі тощо. Значний імпульс інформаційно-технологічному розвитку держави, особливо у сфері штучного інтелекту, дало повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року, що сприяло значним інвестиціям у розвиток вітчизняного воєнно-промислового комплексу.

11. Подальше вдосконалення нормативно-правової бази у контексті цифровізації має відбуватися у напрямі наближення до вимог Європейського Союзу в цій сфері (насамперед щодо захисту персональних даних, надання цифрових послуг, використання штучного інтелекту тощо) та усунення перешкод

для технологічного розвитку в безпековій сфері (спрощення митних процедур, отримання патентів, запуск масового виробництва тощо). Адаптація до закондавства Євросоюзу у використанні цифрових технологій дозволить мінімізувати негативні наслідки цифровізації та полегшити взаємодію українських органів державної влади та підприємців з європейськими колегами.

12. Цифровізація справляє трансформаційний вплив на взаємовідносини між суспільством та державою, що має як позитивні, так і негативні прояви. Однак в умовах кризових явищ (пандемія, широкомасштабна агресія РФ проти України) Україна змогла повною мірою скористатися здобутками розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі завдяки вдосконаленню комунікації між громадянами та органами публічної влади (наприклад, система оповіщення Сил оборони України про переміщення окупантів «Ворог тощо»). Однак у міру затягування війни, посилення негативних економічних тенденцій, погіршення соціально-економічного стану громадян зростає ймовірність звуження комунікаційної взаємодії між суспільством і державою, домінування ієрархічного підходу в застосуванні інструментів цифровізації. Пришвидшення темпів європейської інтеграції, насамперед європейських стандартів у сфері цифровізації та захисту прав людини в умовах стрімкого технологічного розвитку, може запобігти реалізації такої тенденції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Інструменти деліберативної демократії: можливості застосування у воєнний та повоєнний час в Україні. *Політичні дослідження*. 2023. №1. С. 48-67.
2. Андрійчук Т.С. Посилення механізмів деліберативної демократії для належного врядування в Україні. *Політикус*. 2022. Вип. 2. С. 7–13.
3. Андрушків В.В. Регіональне телебачення в умовах диджиталізації: дис. ... докт. філос.; 061 Журналістика. Запоріжжя, 2025.
4. Антонова Л., Мохова Ю. Удосконалення механізмів електронного урядування в Україні в умовах цифрових перетворень. *Публічне управління та регіональний розвиток*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. №15. С. 10–29.
5. Бабич О. А. Цифровізація як глобальний чинник трансформації міжнародних фінансових ринків та інституцій: дис. ... докт. філос.; 292 Міжнародні економічні відносини, Київ, 2025.
6. Батанов О.В. Цифровізація сучасного конституційного права в умовах глобалізації. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 77-89.
7. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевности / пер. з англ. А. Марчинського. Київ: Критика, 2013.
8. Блінова Г. Правові засади використання електронних інформаційних ресурсів в концепції цифрової держави. *Проблеми сучасних трансформацій*. Сер. Право, публічне управління та адміністрування, 2021 №2. С. 53–60.
9. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та*

- динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 375–381.
10. Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 256 с.
  11. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально- політичної деструкції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. № 1 (15). С. 163–172.
  12. Бойко Н. Рухлива (Liquid) демократія доби Інтернету. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. №3. С. 167–177.
  13. Бородін Є., Піскоха Н., Демошенко Г. Проблеми і переваги цифровізації місцевого самоврядування. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 9(4). С. 95-103
  14. Бугайчук О.В. Феномен цифровізації економіки: соціально-філософський аналіз: дис. ... докт. філос.; 033 Філософія. Запоріжжя, 2025.
  15. Від супутникового зв'язку до ШІ-асистента в Дії та оборонних технологій: підсумки Мінцифри у 2025 році. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/progress/vid-shi-asystenta-v-diyi-do-suputnykovoho-zv'iazku-ta-oboronnykh-tekhnologiy-pidsumky-mintsyfyry-u-2025-rotsi> [дата доступу: 25.03.2026].
  16. Війна і мир: думки і погляди українців (результати опитування, проведеного 9-14 січня 2026 року). URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1579&page=1> [дата доступу: 15.04.2026].
  17. Галіпчак В.Д. Інституційні чинники інформаційно-безпекової політики України в умовах воєнного стану: дис. ... докт. філос.; 052 Політологія. Івано-Франківськ, 2025.

18. Гачков А.М. Упровадження інноваційних технологій у вітчизняну парламентську діяльність: дис. ... докт. філос.; 052 Політологія. Київ, 2025.
19. Герман Д.В. Механізми формування та реалізації державної політики цифрового розвитку в Україні: дис. ... докт. філос.; 281 Публічне управління та адміністрування. Київ, 2025.
20. Гетман Ю.А. Інституціоналізація громадсько-політичної онлайн-активності в умовах диджиталізації публічної сфери України: дис. ... докт. філос.; 054 Соціологія. Київ, 2025.
21. Гордієнко Т.О. The use of digital platforms in a crisis: the case of Telegram during the full-scale invasion of Ukraine 2022 (Використання цифрових платформ в умовах кризи: кейс Телеграму під час повномасштабного вторгнення в Україну 2022р.): дис. ... докт. філос.; 061 Журналістика. Київ, 2025.
22. Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / [Н. М. Оніщенко та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 99 с
23. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2017. Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні.
24. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2019. Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні.

25. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2021. Т. 3: Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України.
26. Гуренко А.В., Гашутіна О.Е. Напрями розвитку систем управління в умовах діджиталізації бізнесу в Україні. *Економіка і суспільство*. 2018. №19. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-113>.
27. Деякі питання доступності інформаційно-комунікаційних систем та документів в електронній формі; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2023 р. № 757. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-2023-%D0%BF#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
28. Деякі питання створення та функціонування Реєстру прозорості; Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2024 р. № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2024-%D0%BF#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
29. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378-2004-п. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> [дата доступу: 15.04.2026].
30. Діалог у реформах: інструкція з експлуатації: алгоритм та посібник для публічних службовців / за ред. Д. Проценко. Київ: Ваіте, 2020. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/481174.pdf> [дата доступу: 25.03.2025].

31. Добрянська Н.Б. Трансформація фінансової поведінки домогосподарств в Україні в умовах цифровізації: дис. ... докт. філос.; 072 Фінанси, банківська справа та страхування. Київ, 2025.
32. Домбровська С.М., Помаза-Пономаренко А.Л., Крюков О.І Порока С.Г. Інформаційні загрози та комунікативна інфраструктура в державному секторі: монографія. Харків: НУЦЗУ, 2024.
33. Дубовський О.Г. Інформаційна безпека України в умовах глобалізації світового інформаційного простору: дис. ... докт. філос.; 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. Київ, 2023.
34. Думки і погляди населення України щодо електронних державних послуг: аналітичний звіт за 2025 рік. URL: <https://storage.thedigital.gov.ua/files/0/10/b751333d26e04c76d3f7210c8c3a5100.pdf> [дата доступу: 25.03.2025].
35. eVorog. URL: <https://evorog.gov.ua/> [дата доступу: 15.02.2026].
36. Єрьомка Д.В. Удосконалення взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства: дис. ... докт. філос.; 281 Публічне управління та адміністрування. Харків, 2025.
37. Завгородня Ю.В. Державна політика в сфері кібербезпеки в умовах повномасштабної війни. *Актуальні проблеми політики*. 2024. №74. С.62-66.
38. Завгородня Ю. Вплив кібератак на психоемоційний стан суспільства в умовах гібридної війни. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри*: матер. IV міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 6-7 березня 2025 р.). Одеса, 2025. С. 161-164.
39. Завгородня ЮВ Кібернетичні загрози у військово-політичному процесі сучасної України. *Територіальна цілісність України у дискурсі міжнародних, історико-політичних, правових, етно-соціальних та економічних аспектів*: зб. матер. всеукр. онлайн-конф., м. Київ, 17 листоп.

- 2022 р./М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана [та ін.]; [орг. ком.: ЛЮ Кожура (голова) та ін.]. Київ: КНЕУ, 2022. С. 23–26.
40. Законопроект про відеомоніторинг: захист публічної безпеки чи ліцензія на масове стеження? URL: <https://dslua.org/publications/zakonoproiekt-pro-videomonitorynh-zakhyst-publichnoi-bezpeky-chy-litsenziia-na-masove-stezhennia/> [дата доступу: 15.04.2026].
41. Зінченко О.І. Протидія кібертероризму як загрозі сучасній національній безпеці держав Європейського регіону: дис. ... докт філос.; 052 Політологія. Харків, 2025
42. Золотар О.О. Електронна демократія і цифрова цензура. *Інформація і право*. 2017. № 4(23). С. 16-25.
43. Іваненко О. Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. №3. Р. 25–46.
44. Квітка С. Цифрова трансформація в контексті концепції «Довгих хвиль» М. Кондратьєва. *Аспекти публічного управління*, 2021. № 9(SI (1)). С. 24-28.
45. Коли влада слухає: успішні кейси петицій в Україні. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/kejsy-petyczij-v-ukrayini/> [дата доступу: 15.04.2026].
46. Коли думка громадян має значення. Приклади успішних петицій в Україні. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/kejsy-petyczij-v-ukrayini/> [дата доступу: 15.04.2026].
47. Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян: результати телефонного опитування, проведеного 30 вересня-11 жовтня 2023 року. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1> [дата доступу: 15.04.2026].

48. Колпаков В.К., Заброта Д.Г. Адміністративно-правові проблеми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією. Дніпропетровськ, 2006.
49. Костецька Т. А. До питання про сутність електронного парламенту: український вимір. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 291-302.
50. Костецька Т.А. Категорія «електронний парламент»: питання про інтерпретацію поняття. *Правова держава*. 2024. Вип. 35. С. 395-403.
51. Костецька Т.А. Про електронний парламентаризм в Україні: стратегія впровадження та чинники розвитку. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 314-324
52. Кравцов О. Роль державного управління в розбудові національної моделі стійкості в цифровому суспільстві. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. №4. С. 7-12.
53. Краснопольська Т.М. Взаємодія громадянського суспільства та правової держави: навч.-метод. посіб. Одеса: Фенікс, 2015.
54. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії. *Держава і право*. 2013. Вип. 62. С. 378-383.
55. Кримчани вимагають електронного голосування на виборах. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/116727_krimchani-vimagayut-elektronno-golosuvannya-na-viborakh Кримчани вимагають електронного голосування на виборах. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/116727_krimchani-vimagayut-elektronno-golosuvannya-na-viborakh [дата доступу: 15.04.2026].
56. Круглий В.М. Теоретико-правові засади взаємодії працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ з населенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2002. №3. С. 131-139.

57. Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. н.; 12.00.02 конституційне право. Одеса, 1999.
58. Куйбіда В. С., Карпенко О. В., Наместнік В. В., Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. URL: <http://academy.gov.ua/infpol/pages/dop/2/files/974f8478-cfe8-4d31-971b-d5116efff458.pdf> [дата доступу: 25.03.2025]
59. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща. Київ: ФОП-Подолін І. В., 2020.
60. Кукуруз О. В. Роль публічної політики в процесі правотворення: сучасне розуміння. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 176-181.
61. Курило Д.С. Інноваційні механізми публічного управління сталим регіональним розвитком в умовах цифровізації: дис. ... докт. філос.; 281 Публічне управління та адміністрування. Харків, 2025.
62. Ламах Е. Гнучка демократія (Liquid democracy) як виклик сучасному державному управлінню. URL: <http://ddcentr.org.ua/ua/activity/liquid-democracy/14-liquid-democracy.html> [дата доступу: 12.04.2025].
63. Ларіонова К.А. Регіональний контекст розвитку електронної демократії в Україні: дис. ... докт. філос.; 281 Публічне управління та адміністрування. Дніпро, 2025.
64. Легалізація вогнепальної зброї: результати опитування в «Дії». URL: <https://chas.news/news/legalizatsiya-vognepalnoi-zbroi-rezultati-opituvannya-v-dii> [дата доступу: 12.07.2025].
65. Лопушинський І. П. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та*

- практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. С. 33–45.
66. Ляшенко В. І., Вишневський О. С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія. Київ: НАН України; Ін-т економіки промисловості, 2018.
67. Максименко А.П. Вплив цифровізації на загрози економічній безпеці держави: дис. ... докт. філос.; 051 Економіка. Полтава, 2025.
68. Макурін А. Цифрова трансформація взаємодії: удосконалення публічного управління та інформаційна обробка облікових даних через діджиталізацію в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2025. №45. С. 249-253.
69. Мар'єнко В.Ю. Феномен інформаційно-комунікаційних технологій: соціально-філософський аналіз: дис. ... докт. філос.; 033 Філософія. Запоріжжя, 2025.
70. Марко О. Виклики демократії в епоху цифровізації. *Політикус*. 2025. Вип. 3. С. 84-89.
71. Марко О. Еволюція демократії під впливом цифрових технологій. *Держава і право*. 2023. Вип. 94. С. 261-271.
72. Марко О. Зміцнення демократичних інституцій у контексті цифровізації. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 423-434.
73. Марко О. Цифровізація та участь громадян у деліберативних процесах. *Політологічний вісник*. 2024. Вип. 93. С. 114-123.
74. МІНЦИФРА 2025. URL: <https://2025.thedigital.gov.ua/> [дата доступу: 12.04.2026].
75. Недов С.Л. Поняття, зміст і мета взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації. *Право і суспільство*. 2010. №4. С. 124-128.

76. Омельченко А.В. Стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2021. №2. С. 66-71.
77. Орловська Ю.В. Плинна демократія як інструмент регіонального управління: можливості та обмеження. *Економічний простір*. 2025. № 198. С. 282–287.
78. Ортіна Г.В. Діджиталізація державного управління: виклики та перспективи впровадження в Україні. *Вісник національного університету цивільного захисту України*. Сер. Державне управління. 2025. № 1 (22). С. 33–42.
79. Оцінка ризиків та можливості використання альтернативних форм голосування на післявоєнних виборах в Україні з фокусом на інтернет-голосуванні. Рада Європи, 2024. URL: <https://rm.coe.int/ukr-ra-fs-ukr-web/1680b3e203> [дата доступу: 15.04.2026].
80. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 року № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
81. Поварчук Н.С. Право інформаційних технологій як складова цифрової трансформації сучасного суспільства: теоретико-правове дослідження: дис. ... докт. філос.; 081 Право. Київ, 2025.
82. Помаза-Пономаренко А.Л., Микитюк Ю.М. Цифровізація державної політики vs державна політика цифровізації у сфері правового регулювання: монографія. Харків: НУЦЗУ. 2021. 200 с
83. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. С. 497–512.

84. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування: Проект Закону України №10129 від 06.03.2019 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10129&skl=9 [дата доступу: 12.10.2025]
85. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
86. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 1 серпня 2002 року № 683/2002. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=683%2F2002> [дата доступу: 15.04.2026].
87. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302–2009-п. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF> [дата доступу: 15.04.2026].
88. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 року № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
89. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 року № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> [дата доступу: 15.04.2026].

90. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
91. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
92. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 року № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
93. Про Єдину інформаційну систему соціальної сфери: Закон України від 18 вересня 2025 року № 4607-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4607-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
94. Про затвердження плану заходів на 2025-2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 374-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-2025-%D1%80#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
95. Про затвердження Порядку проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2022 р. № 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/90-2022-%D0%BF> [дата доступу: 25.03.2025].
96. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 року № 80/94-ВР. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
97. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 року № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
98. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року №1302. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2002-%> [дата доступу: 15.04.2026].
99. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31 липня 2000 року №928/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text> [дата доступу: 12.04.2025].
100. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи „Електронний уряд»: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-%D0%BF#Text> [дата доступу: 12.04.2025].
101. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
102. Про звернення громадян; Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
103. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [дата доступу: 15.04.2026].

104. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
105. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
106. Про національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 року № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
107. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 року № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
108. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
109. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text> [дата доступу: 12.04.2025].
110. Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Указ Президента України від 28 серпня 2015 року №523/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5232015-19384> [дата доступу: 15.04.2026].
111. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1907-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20> [дата доступу: 15.04.2026].

112. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
113. Про публічні консультації: Закон України від 20 червня 2024 року № 3841-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
114. Про реалізацію експериментального проекту щодо збирання, накопичення, оброблення та відображення в реальному часі та в динаміці інформації про стан реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2026 р. № 23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23-2026-%D0%BF#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
115. Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: Постанова Верховної Ради України від 1 грудня 2005 року № 3175-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3175-15> [дата доступу: 15.04.2026].
116. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 3 липня 2014 року № 1565-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1565-18#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
117. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію кібербезпеки України: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12> [дата доступу: 15.04.2026].
118. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента

- України від 15 березня 2016 року № 96/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#n11> [дата доступу: 15.04.2026].
119. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20> [дата доступу: 15.04.2026].
120. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. N 2250-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>
121. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124> [дата доступу: 15.04.2026].
122. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 року № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text> [дата доступу: 12.04.2026].
123. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження КМУ від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text> [дата доступу: 12.04.2026].
124. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> [дата доступу: 15.04.2026].
125. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами

- на період до 2030 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text> [дата доступу: 11.04.2026].
126. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/246420577> [дата доступу: 10.04.2026].
127. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text> [дата доступу: 12.04.2026].
128. Про функціонування Реєстру публічних електронних реєстрів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2023 р. № 969. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/969-2023-%D0%BF#Text> [дата доступу: 12.04.2026].
129. Про хмарні послуги: Закон України від 17.02.2022 року № 2075-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text> [дата доступу: 12.04.2026].
130. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення доступності аудіовізуальних медіа-сервісів (крім аудіальних медіа-сервісів) для осіб з інвалідністю № 14202 від 11.11.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/58699> [дата доступу: 15.04.2026].
131. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація 11115 від 25.03.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43884> [дата доступу: 11.04.2026].

132. Проект Закону про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки №11031 від 20.02.2024. URL: <https://dslua.org/publications/zakonoproiekt-pro-videomonitorynh-zakhyst-publichnoi-bezpeky-chy-litsenziia-na-masove-stezhennia/> [дата доступу: 10.04.2026].
133. Проект Закону про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації № 6177 від 18.10.2021. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72992 [дата доступу: 12.04.2026].
134. Проект Закону про цифрову доступність в Україні №14278 від 05.12.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59255> [дата доступу: 15.04.2026].
135. Проект Закону про цифрову доступність цифрових ресурсів та електронних послуг №14278-1 від 22.12.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59411> [дата доступу: 11.04.2026].
136. Реєстр публічних електронних реєстрів. URL: <https://registries.gov.ua/> [дата доступу: 15.04.2026].
137. Робоча група не підтримує голосування онлайн та поштою на повоєнних виборах – ЧЕСНО. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4097209-roboca-grupa-ne-pidtrimue-golosuvanna-onlajn-ta-postou-na-povoennih-viborah-cesno.html> [дата доступу: 12.04.2026].
138. Розвиток електронної демократії в Україні. Аналітична записка. Київ, 2010. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/500> [дата доступу: 10.04.2026].
139. Руцький С.В. Інформаційне протиборство в сучасному світовому політичному процесі в умовах цифрової реальності: дис. ... докт. філос.; 052 Політологія. Одеса, 2026.

140. Самчинська О.А. засади запобігання дезінформації в Україні. Національний технічний університет України: дис. ... докт. філос.; 081 Право. Київ, 2025.
141. Симисенко І.В. Трансформація форм політичної участі в сучасній Україні: дис. ... докт. філос.; 052 Політологія. Київ, 2025.
142. Сіленко А.О. Цифрова нерівність у політико-правовому вимірі. *Вісник Прикарпатського університету*. Сер. Політологія. 2026. Вип. 22. С.305-313
143. Сіленко А.О. Цифровізація як чинник розвитку в інформаційну епоху. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 301-312.
144. Смірнов С.А. (Не)правда в соціальних комунікаціях: дис. ... докт. філос.; 061 Журналістика. Львів, 2025.
145. Сорокіна Н., Філатов В. Цифровізація публічного управління в Україні: теоретичний аспект. *Аспекти публічного управління*. 2025. №14 (1). С.77-81. DOI: <https://doi.org/10.15421/152509>.
146. Стойко О.М. Концепція цифрового суверенітету: передумови формування та сфери реалізації. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 282-290.
147. Тимофєєва Г.В. Трансформація соціальних інститутів у мережевому суспільстві: інформаційний вимір: дис. ... докт. філос.; 033 Філософія. Київ, 2026.
148. У «Дію» додали опитування. Соціологи кажуть, що вони не принесуть користі. Що не так з «цифровим народовладдям». URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opituvannya-cherez-diyu-chi-khoroshi-tse-idei-08022022-3573> [дата доступу: 12.04.2025].
149. Україна презентувала драфт Стратегії розвитку ШІ до 2030 року: фокус на практичне застосування, інфраструктуру та власні моделі, 12

- листопада 2025. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/govtech/ukrayina-prezentovala-draft-stratehiyi-rozvytku-shi-do-2030-roku-fokus-na-praktychne-zastosuvannia-infrastrukturu-ta-vlasni-modeli> [дата доступу: 15.04.2026].
150. Успіх чи ні? Як українці оцінюють реформування органів правопорядку та підтримку ЄС. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/uspikh-chi-ni-yak-ukrayinci-ocinyuyut-reformuvannya-organiv-pravoporyadku-ta-pidtrimku-yes.html> [дата доступу: 10.04.2025].
151. Філатов В. Цифрові платформи у публічній владі: виклики правового регулювання діджиталізації для розвитку демократичної участі громадськості. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2025. №46. С. 151-155.
152. Філатов В., Ковтун В. Цифрові сервіси для внутрішньо переміщених осіб: виклики права і демократії в умовах діджиталізації. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2024. № 44. С. 378-384.
153. Філатов В.В. Діджиталізація як інструмент удосконалення взаємодії публічної влади і громадськості: дис. ... докт. філос.; 281 *Публічне управління та адміністрування*. Дніпро, 2025.
154. Філатов В.В. Публічна діджиталізація та е-демократія: сучасні інструменти, проблеми і моделі регулювання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Сер. Публічне управління та адміністрування. 2024. №6. С. 219-225.
155. Хома Н.М. Цифрова трансформація та переосмислення суспільного договору: аналіз взаємовпливу. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 348-358.
156. Хомей О.Д. Взаємодія громадянського суспільства та органів державної влади в умовах інтеграції України в ЄС: дис. ... канд. політ. н. 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки). Київ, 2021.

157. Чалчинський В.І. Конституційно-правове забезпечення прав людини в умовах цифровізації: дис. ... докт. філос.; 081 Право. Київ, 2025.
158. Чому дані про техніку ворога на окупованих територіях важливі для Сил оборони. 11 вересня 2024 року. URL: <https://t.me/mintsyfra/5941> [дата доступу: 25.03.2025].
159. Шкуров Є.В. Соціокультурні трансформації сучасного міста в контексті диджиталізації: дис. ... докт. філос.; 054 Соціологія. Київ, 2025.
160. Янгулов Е.П. Стратегічне управління малим бізнесом за цілями сталого розвитку в умовах діджиталізації та смартизації: дис. ... докт. філос.; 051 Економіка. Одеса, 2025.
161. Ярощук Я.О. Теоретичні засади цифровізації системи публічного управління у галузі вищої освіти: дис. ... докт. філос.; 281 Публічне управління та адміністрування. Переяслав, 2025.
162. Aadhaar: A Unique Identity for the People (Unique Identification Authority of India, Government of India). URL: https://uidai.gov.in/images/Aadhaar_Brochure_July_22.pdf [дата доступу: 25.03.2025].
163. Albacete G.G. Young People's Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change? London: Palgrave Macmillan, 2014.
164. Alford J.R., Brady D.W. Personal and partisan advantage in US congressional elections. *Congress reconsidered*. Dodd L.C., Oppenheimer B.I. (eds). New York, NY: Praeger, 1989.
165. Algara C., Bae B. Do Quality Candidates and Incumbents Still Matter in the Partisan World? Comparing Trends and Relationship between Candidate Differentials and Congressional Election Outcomes, 1900–2022. *Journal of Political Marketing*. 2024. Vol. 23. №3. P. 243–265.
166. Alger D. Voting by proxy. *Public Choice*. 2006. Vol. 126. № 1–2. P. 1–26.

167. Alonso S., Keane J., Merkel W. The future of representative democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
168. Amenta E., Andrews K.T., Caren N. The Political Institutions, Processes, and Outcomes Movements Seek to Influence. *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi, H.J. McCammon. Hoboken, NJ: Wiley, 2018. P. 449-465.
169. Amenta E., Caren N., Chiarello E., Su Y. The Political Consequences of Social Movements. *Annual Review of Sociology*. 2010. Vol. 36. №1. P. 287–307.
170. Anduiza E., Jensen M.J., Jorba L. Digital Media and Political Engagement Worldwide. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
171. Ansolabehere S., Kuriwaki S. Congressional Representation: Accountability from the Constituent's Perspective. *American Journal of Political Science*. 2022. Vol. 66. P. 123–139.
172. Arnstein S. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*. 1969. Vol. 35. №4. P. 216-244.
173. Barber B. Three scenarios for the future of technology and strong democracy. *Political Science Quarterly*. 1999. Vol. 113. №4. P. 573–589.
174. Bartholdi L., Hann-Carruthers W., Josyula M., Tamuz O., Yariv L. Equitable voting rules. *Econometrica*. 2021. Vol. 89. №2. P. 563–589
175. Bauman Z. In Search of Politics. Cambridge: Polity Press, 1999.
176. Bedginfield W. Everything that went wrong with the botched A-Levels algorithm. URL: <https://www.wired.co.uk/article/alevel-exam-algorithm>
177. Berg S., Hofmann J. Digital democracy. *Internet Policy Review*. 2021. Vol. 10. № 4. <https://doi.org/10.14763/2021.4.1612> [дата доступа: 02.04.2025].
178. Bevir M. Governance as theory, practice, and dilemma. *The SAGE Handbook of Governance* / ed. by M. Bevir. London: Sage, 2011. P. 1-16

179. Big Brother Watch and Others v the United Kingdom (Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-210077%22%5D%7D> [дата доступа: 25.03.2025].
180. Blum C., Zuber C.I. Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives. *The Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24, № 2. P. 162–182.
181. Blum C. New concept of liquid democracy. *Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24. №2. P. 162–182.
182. Boczkowski P. J., Papacharissi Z. Trump and the Media. Cambridge, MA: MIT Press, 2018.
183. Boghossian H. I Have Nothing to Hide: And 20 Other Myths about Surveillance and Privacy. Beacon Press, 2021.
184. Borge R., Balcells J., Padró-Solanet A. Democratic Disruption or Continuity? Analysis of the Decidim Platform in Catalan Municipalities. *American Behavioural Scientist*. 2022. Vol. 7. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00027642221092798> [дата доступа: 04.12.2025].
185. Bouton L., Llorente-Saguer A., Malherbe F. Get rid of the unanimity rule: the superiority of majority rules with veto power. *Journal of Political Economy*. 2018. Vol. 126. P. 107–149.
186. Brady H. Political Participation. *Measures of Political Attitudes* / ed. by J.P. Robinson, Ph.R. Shaver, L.S. Wrightsman. San Diego, CA: Academic Press, 1999. P. 737-801.
187. Brill M., Talmon N. Pairwise liquid democracy. *Proceedings of the Twenty-Seventh International Joint Conference on Artificial Intelligence*. 2018. P. 137–143.

188. Bua A., Bussu S. Between governance-driven democratisation and democracy-driven governance: Explaining changes in participatory governance in the case of Barcelona. *European Journal of Political Research*. 2021. Vol. 60. №3. P. 716–737.
189. Calhoun B. Shaping the public sphere: English coffee houses and French salons and the age of the enlightenment. *Colgate Academic Review*. 2012. Vol. 3. №1. .
190. Carayannis E. G., Campbell, D. F., Efthymiopoulos M. P. Handbook of cyber-development, cyber-democracy, and cyber-defense. Springer, 2018.
191. Carson J.L., Sievert J., Williamson R.D. Nationalization and the incumbency advantage. *Political Research Quarterly*. 2020. Vol. 73. №1. P. 156–168.
192. Casella A. Storable votes. *Games and Economic Behavior*. 2005. Vol. 51. №2. P. 391–419.
193. Castells M. The Internet Galaxy. Oxford: Oxford University Press, 2001.
194. Chadwick A. The Hybrid Media System: Politics and Power. Oxford: Oxford University Press, 2013.
195. Chamberlin J.R., Courant P.N. Representative deliberations and representative decisions: proportional representation and the Borda rule. *American Political Science Review*. 1983. Vol. 77. №3. P. 718–733.
196. Cheeseman N., Lynch G., Willis J. Digital Dilemmas: The Unintended Consequences of Election Technology. *Democratization*. 2018. Vol. 25(8). P. 1397-1402.
197. Chenoweth E. The Future of Nonviolent Resistance. *Journal of Democracy*. 2020. Vol. 31. №3. P. 69–84.
198. Chenoweth E., Belgioioso M. The Physics of Dissent and the Effects of Movement Momentum. *Nature Human Behaviour*. 2019. Vol. 3. № 10. P. 1088–1095.

199. Chenoweth E., Stephan M.J. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press, 2011.
200. Christelle A., Dillard K. N., Lindaman K. Common Ground for Action Software and Professional Development to Support Online Deliberation in Classrooms. *Journal of Political Science Education*. 2018. Vol. 14. №1. P. 134–137.
201. Christoff Z., Grossi D. Liquid democracy: an analysis in binary aggregation and diffusion. 2017. URL: <https://arxiv.org/abs/1612.08048> [дата доступа: 04.12.2025].
202. Cohen J.E. What privacy is for. *Harvard law review*. 2013. Vol. 126. № 7. P. 1904-1933.
203. Coleman S. Connecting parliament to the public via the internet. *Information, Communication & Society*. 2004. Vol. 7. №1. P. 1–22.
204. Collard S., Fabre E. Electronic Voting in the French Legislative Elections of 2012. *Design, Development and Use of Secure Electronic Voting Systems* // ed. by D. Zisiss, D. Lekkas. IGI Global 2014. P. 176-195.
205. Commission Recommendation (EU) 2021/1534 of 16 September 2021 on ensuring the protection, safety and empowerment of journalists and other media professionals in the European Union.
206. Contucci P. *The future of digital democracy: An interdisciplinary approach*. Springer, 2019.
207. Cox G.W., Katz J.N. Why did the incumbency advantage in US House elections grow? *American Journal of Political Science*. 1996. Vol. 40. №2. P. 478–497.
208. Dahl R. *Democracy and its critics*. Yale University Press, 1989.
209. Danziger J. N., Dutton W. H., Kling R., Kraemer K. L. *Computers and Politics*. New York: Columbia University Press, 1982.

210. De la Cruz Paragas F., Lin T.T. Organizing and reframing technological determinism. *New Media & Society*. 2016. Vol. 18. №8. P. 1528–1546.
211. de Sola Pool I. *Technologies of Freedom*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
212. Dillard K.N., Felts N.A. Common Ground for Action: Experimenting with Better Ways to Deliberate Online. *National Civic Review*. 2022. Vol. 110. №4. URL:<https://www.nationalcivicleague.org/ncr-article/common-ground-for-action-experimenting-with-better-ways-to-deliberate-online/#:~:text=Clear%2Deyed%20about%20these%20challenges%20but%20determined%20to,that%20make%20for%20high%20quality%20in%20person%20deliberation> [дата доступа: 25.03.2025].
213. Dingeldey P. A fourth transformation of democracy? Liquid democracy, supra-national democracy and the fate of participation. *Law, Democracy and Development*. 2019. Vol. 23. №1. P. 181–201.
214. Dingeldey P. The next wave away from democracy? <http://blogs.oii.ox.ac.uk/policy/wp-content/uploads/sites/77/2018/09/IPP2018-Dingeldey.pdf> [дата доступа: 04.12.2025].
215. Disinformation and propaganda – impact on the functioning of the rule of law in the EU and its Member States. European Parliament, 2019.
216. Dryzek J.S. *Democracy in Capitalist Times: Ideals, Limits, and Struggles*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
217. Dutton W. H. The fifth estate emerging through the network of networks. *Prometheus*. 2009. Vol. 27. №1. P. 1–15.
218. Dutton W. H. *The Fifth Estate: The Power Shift of the Digital Age*. New York: Oxford University Press, 2023.

219. Dutton W. H., Dubois E. The fifth estate of the digital world. *Digital World: Connectivity, Creativity and Rights* / ed. by G. Youngs. London: Routledge, 2013. P. 131-143.
220. Dutton W.H., Dubois E. The Fifth Estate: a new source of democratic accountability. *Handbook of Digital Politics* / ed. by S. Coleman. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2023. P. 272-286.
221. E-Governance Factsheet. URL: <https://e-estonia.com/wp-content/uploads/factsheet-i-voting-okt2023-2.pdf> [дата доступа: 04.12.2025].
222. Elster J. Deliberative democracy. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
223. Eubanks V. Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor. St. Martin's Press, 2018. 234 p.
224. Experts predict more digital innovation by 2030 aimed at enhancing democracy. URL: https://www.pewresearch.org/internet/2020/06/30/innovations-these-experts-predict-by-2030/?gad_source=1&gad_campaignid=22208515841&gbraid=0AAAAA-ddO9G2jqC-z05GGqtvPSTTpW0Jy&gclid=CjwKCAjw_pDBBhBMEiwAmY02Nr5Y1GvnDkTqlap4SzhVvuKF361cIbHTHcjA_Nt1j4hMSsCSRQZGyBoC5soQAvD_BwE [дата доступа: 25.03.2025].
225. Factsheet: E-Governance (E-Governance Academy). URL: <https://e-estonia.com/wp-content/uploads/e-governance-factsheet-sep2021.pdf>
226. Fajemisin J. O. Cyber-democracy and its impact on politics. *Humanities and Social Sciences Review*. 2012. Vol. 1. №3. P. 435–446.
227. Federico B.A. Digital Signature for Referendums: Italy in Pole Position in Europe. Cloud Signature Consortium, 31 August 2021. URL:

- <https://cloudsignatureconsortium.org/digital-signature-for-referendums-italy-in-pole-position-in-europe> [дата доступа: 04.12.2025].
228. Felsenthal D., Nurmi H. Voting procedures for electing a single candidate: proving their (in)vulnerability to various voting paradoxes. New York: Springer, 2018.
229. Flanigan B., Gözl P., Gupta A., Hennig B., Procaccia A.D. Fair algorithms for selecting citizens' assemblies. *Nature*. 2021. Vol. 596. P. 548-552.
230. Flexible Conference System: From Hybrid Model to 100% Digital Party Congress. Assembly Voting, 22 May 2021. URL: <https://assemblyvoting.com/customer-stories/flexible-conference-system-from-hybrid-model-to-100-digital-party-congress> [дата доступа: 25.03.2025].
231. Foa R.S., Mounk Y. The signs of deconsolidation. *Journal of democracy*. 2017. Vol. 28. №1. P. 5-15.
232. Ford B. Delegative Democracy (May 15, 2002). URL: <https://bford.info/2002/05/15/deleg/> [дата доступа: 25.03.2025].
233. Ford B. Delegative Democracy. URL: <https://infoscience.epfl.ch/server/api/core/bitstreams/7f826c36-b521-4c0f-a053-0392bdcc5f3f/content> [дата доступа: 25.03.2025].
234. Ford B. *Liquid Democracy: Promise and Challenges* (January 15, 2018). URL: <http://www.icare.cl/assets/uploads/2018/01/bryan-ford-ppt.pdf> [дата доступа: 25.03.2025].
235. Fraser N. Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Habermas and the Public Sphere* / ed. by C. Calhoun. MIT Press, 1992. P. 109-142.
236. Frey B. Proposals for a democracy of the future. *Homo Oeconomicus: Journal of Behavioral and Institutional Economics*. 2017. Vol. 34. №1. P. 1–9.
237. Friedewald M., Burgess J.P., Čas J., Bellanova R., Peissl W. Surveillance, privacy and security. Taylor & Francis, 2017.

238. Fuller R. Digital Democracy Report. Solonian Democracy Institute, 2022.
239. Fuller R. In Defence of Democracy. New York: Polity, 2019.
240. Ganz M. Resources and Resourcefulness: Strategic Capacity in the Unionization of California Agriculture, 1959-1966. *American Journal of Sociology*. 2000. Vol. 105. №4. P. 1003–1062.
241. Ganz M. Why David Sometimes Wins: Leadership, Organization, and Strategy in the California Farm Worker Movement. Oxford: Oxford University Press, 2009.
242. Ganz M., McKenna E. Bringing Leadership Back In. *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi, H.J. McCammon. Hoboken, NJ: Blackwell Publishing, 2018. P. 185-202.
243. Gelman A., King G. Estimating incumbency advantage without bias. *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34. №4. P. 1142–1164.
244. Gersbach H. History-bound reelections. *American Economic Journal: Microeconomics*. 2020. Vol. 12. №3. P. 33–75.
245. Gersbach H. On Pendular Voting. *CESifo Working Paper*. 2025. № 11783. CESifo GmbH, Munich. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/316897/1/cesifo1_wp11783.pdf [дата доступа: 25.03.2025]
246. Gersbach H., Mamageishvili A., Tejada O. The effect of handicaps on turnout for large electorates with an application to assessment voting. *CER-ETH Working Paper*. 2017. № 17/284.
247. Gersbach H., Mamageishvili A., Schneider M. Risky vote delegation. *CEPR Discussion Paper*. 2022. DP17044.
248. Gewin V. Communication: Post-truth predicaments. *Nature*. 2017. Vol. 541. P. 425–427.

249. Gibson R., Cantijoch M. Conceptualizing and Measuring Participation in the Age of the Internet: Is Online Political Engagement Really Different to Offline? *Journal of Politics*. 2013. Vol. 75. №3. P. 701–716.
250. Gillion D.Q. Protest and Congressional Behavior: Assessing Racial and Ethnic Minority Protests in the District. *Journal of Politics*. 2012. Vol. 74. №4. P. 950–962.
251. Gillion D.Q. *The Loud Minority: Why Protests Matter in American Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020.
252. Giugni M. Protest and Opportunities: The Political Outcomes of Social Movements. *Mobilization: An International Quarterly*. 2009. Vol. 14. № 4. P. 505–506.
253. Goodin R. *Innovating democracy: democratic theory and practice after the deliberative turn*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
254. Gorokhovskaia Y., Shahbaz A., Slipowitz A. *Freedom in the World 2023: Marking 50 Years in the Struggle for Democracy*. Freedom House, 2023. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2023/marking-50-years> [дата доступа: 04.12.2025].
255. GovTech Maturity Index 2025: Tracking Public Sector Digital Transformation Worldwide (English). URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099121725193511608/pdf/P502259-9dd7f000-6bd6-4b94-acc7-11d827ee9d.pdf> [дата доступа: 15.04.2026].
256. Graham S. *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
257. Grasso M.T., Giugni M. Political Values and Extra-Institutional Political Participation: The Impact of Economic Redistributive and Social Libertarian Preferences on Protest Behaviour. *International Political Science Review*. 2019. Vol. 40. №4. P. 470–485.

258. Green-Armytage J. Direct Democracy by Delegable Proxy. URL: https://web.archive.org/web/20090528052745/http://fc.antioch.edu/~james_green-armytage/vm/proxy.htm [дата доступу: 25.03.2025].
259. Green-Armytage J. Direct voting and proxy voting. *Constitutional Political Economy*. 2015. Vol. 26. №2. P. 190–220.
260. Habermas J. Reflections and hypotheses on a further structural transformation of the political public sphere. *Theory, Culture & Society*. 2022. Vol. 39. №4. P. 145-171.
261. Han H., McKenna E., Oyakawa M. Prisms of the People: Power and Organizing in Twenty-First-Century America. Chicago, IL: Chicago University Press, 2021.
262. Haščák v Slovakia (Applications nos. 58359/12 and 2 others). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-217805%22%5D%7D> [дата доступу: 25.03.2025].
263. Hayes H.A., Goodman N., McGregor R.M., Spicer Z., Pruysers S. The Effect of Exogenous Shocks on the Administration of Online Voting: Evidence from Ontario, Canada. International Joint Conference on Electronic Voting 2022. Lecture Notes. *Computer Science*. 2022. Vol. 13553. P. 69-85.
264. Hindman M. The Myth of Digital Democracy. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009.
265. Hinds J., Williams E.J., Joinson A.N. «It wouldn't happen to me»: Privacy concerns and perspectives following the Cambridge Analytica scandal. *International Journal of Human-Computer Studies*. 2020. Vol. 143. P.102498.
266. Hooghe M. Defining Political Participation: How to Pinpoint an Elusive Target? *Acta Politica*. 2014. Vol. 49. №3. P. 338–341.
267. Hooghe M., Oser J. Trade Union Density and Social Expenditure: A Longitudinal Analysis of Policy Feedback Effects in OECD Countries, 1980-2010. *Journal of European Public Policy*. 2016. Vol. 23. №10. P. 1520–1542.

268. Hoppe H. *Democracy: The god that failed*. Transaction Publishers, 2001.
269. Hortala-Vallve R. Qualitative voting. *Journal of Theoretical Politics*. 2012. Vol. 24. №4. P. 526–554.
270. How the Danish Society of Engineers Navigates Complex Elections with Assembly Voting' (Assembly Voting, 20 May 2022). URL: <https://assemblyvoting.com/customer-stories/how-the-danish-society-of-engineers-navigates-complex-elections-with-assembly-voting> [дата доступа: 25.03.2025].
271. Htun M., Weldon S.L. The Civic Origins of Progressive Policy Change: Combating Violence against Women in Global Perspective, 1975-2005. *American Political Science Review*. 2012. Vol. 106. №3. P. 548–569.
272. Issues to Discuss (Piratar Kosningakerfi). URL: <https://x.piratar.is/polity/1/topics/> [дата доступа: 25.03.2025].
273. Johnson D.R., Crawford S. P., Palfrey J. G. The accountable net: Peer production of internet governance. *Virginia Journal of Law and Technology*. 2004. №9. URL: <http://ssrn.com/abstract=529022> [дата доступа: 25.03.2025].
274. Joint Civil Society Contribution to the Defence of Democracy Package. Civil Society Europe & Philea, 2023. URL: <http://civilsocietyeurope.eu/we-need-a-new-pillar-on-civil-society-to-defend-democracy/> [дата доступа: 25.03.2025].
275. Kahng A., Mackenzie S., Procaccia A. Liquid democracy: An algorithmic perspective. *Journal of Artificial Intelligence Research*. 2018. Vol. 70. P. 1223-1252. URL: <https://ansonkahng.com/docs/papers/liquid-jair.pdf> [дата доступа: 04.12.2025].
276. Klippenstein K., Fang L. Truth Cops: Leaked Documents Outline DHS's Plans to Police Disinformation. *The Intercept*. 31 October 2022. URL:

- <https://theintercept.com/2022/10/31/social-media-disinformation-dhs/> [дата доступа: 25.03.2025].
277. Krimmer R., Duenas-Cid D., Krivonosova Iu. New Methodology for Calculating Cost-Efficiency of Different Ways of Voting: Is Internet Voting Cheaper? *Public Money and Management*. 2021. Vol. 41. №1. P. 17 – 26.
278. Kristjan V. Introduction. *E-voting in Estonia: Technological Diffusion and other Developments over Ten Years, 2005 – 2015* / ed. By M. Solvak, V. Kristjan. Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu, 2016. P. 1-111.
279. La Quadrature du Net and Others v Premier ministre and Others (62021CJ0470. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62021CJ0470>. [дата доступа: 04.12.2025].
280. Lalwani V. Why has the Modi Government’s Plan to make Food Grain more Accessible not Taken Off? *Quartz*. 2021. 7 July. URL: <https://qz.com/india/2030281/why-modis-one-nation-one-ration-for-india-hasnt-taken-off/> [дата доступа: 25.03.2025].
281. Landemore H. Deliberative democracy as open, not (just) representative democracy. *Daedalus*. 2017. Vol. 146. № 3. P. 51-63.
282. Landi M. 6 Candidates Elected in Digital Primaries. *Democracy Technologies*. 2022. 29 August. URL: <https://democracy-technologies.org/voting/6-candidates-elected-in-digital-primaries> [дата доступа: 04.11.2024].
283. Laslier J-F., Sanver R. Handbook of approval voting. Berlin: Springer, 2010.
284. Leighley J.E., Oser J. Representation in an Era of Political and Economic Inequality: How and When Citizen Engagement Matters. *Perspectives on Politics*. 2018. Vol. 16. №2. P. 328–344.
285. Levitsky S., Ziblatt D. How democracies die. Crown, 2019.

286. Levitt S.D., Wolfram C.D. Decomposing the sources of incumbency advantage in the US House. *Legislative Studies Quarterly*. 1997. Vol. 22. №1. P. 45–60.
287. List C. Social choice theory. *The Stanford encyclopedia of philosophy* / ed. by A.Zalta. Stanford, CA: Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2012. URL: <https://philpapers.org/rec/LISSCT-4> [дата доступа: 25.03.2025]
288. Lucas M. Utah County moves to Expand Mobile Voting through Blockchain. *ComputerWorld* (21 October 2019). URL: <https://www.computerworld.com/article/3446836/utah-county-moves-to-expand-mobile-voting-through-blockchain.html> [дата доступа: 04.12.2025].
289. Maldonado M.A. Rethinking populism in the digital age: Social networks, political affects and post-truth democracies. Congreso AECPA, Santiago de Compostela, 20–22 September 2017.
290. Manabalss. URL: <https://manabalss.lv/> [дата доступа: 04.12.2025].
291. Margolis M., Moreno-Riano G. The prospect of internet democracy. Ashgate, 2009.
292. McAdam D. Social Movement Theory and the Prospects for Climate Change Activism in the United States. *Annual Review of Political Science*. 2017. Vol. 20. №1. P. 189–208.
293. McAdam D., Tarrow S. Ballots and Barricades: On the Reciprocal Relationship between Elections and Social Movements. *Perspectives on Politics*. 2010. Vol. 8. №2. P. 529–542.
294. Merkel W. Is capitalism compatible with democracy? *Zeitschrift fuer Vergleichende Politikwissenschaft*. URL: https://projects.iq.harvard.edu/files/mobilized_contention/files/merkel__is_capitalism_compatible_with_democracy.pdf [дата доступа: 25.03.2025].
295. Miller J.C. A program for direct and proxy voting in the legislative process. *Public Choice*. 1969. Vol. 7. №1. P. 107–113.

296. Morozov E. *The Net Delusion: How Not to Liberate the World*. London: Penguin Books, 2011.
297. Mr. SkyVote: «Our Voting Model is the Opposite of Rousseau». *Breaking Latest News* (17 June 2021). URL: <https://www.breakinglatest.news/health/mr-skyvote-our-voting-model-is-the-opposite-of-rousseau/> [дата доступа: 25.03.2025].
298. Mudde C., Kaltwasser C.R. *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press, 2017.
299. Mueller D.C. Constitutional democracy and social welfare. *The Quarterly Journal of Economics*. 1973. Vol. 87. №1. P. 60–80.
300. Muldoon J., Booth D. Socialist democracy: Rosa Luxemburg’s challenge to democratic theory. *Philosophy & Social Criticism*. 2022. Vol. 50. №2. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/01914537221107403> [дата доступа: 17.08.2025].
301. Nehring K., Puppe C. Resource allocation by frugal majority rule. KIT Working Papers. 2018. №131.
302. Nissenbaum H. A contextual approach to privacy online. *Daedalus*. 2011. Vol. 140. №4. P. 32-48.
303. Noble D. *Forces of production: A social history of industrial automation*. London: Routledge, 2017.
304. Nordfors M. Democracy 2.1. URL: https://archive.org/details/politics_Democracy2.1 [дата доступа: 17.08.2025].
305. Norris P. *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the internet world wide*. Cambridge University Press, 2001.
306. Noveck B.S. *Smart Citizens, Smarter State: The Technologies of Expertise and the Future of Governing*. Harvard: Harvard University Press 2015.

307. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5. №1. P. 55–69.
308. Ohme J., de Vreese C.H., Albæk E. From Theory to Practice: How to Apply Van Deth's Conceptual Map in Empirical Political Participation Research. *Acta Politica*. 2018. Vol. 53. №3. P. 367–390.
309. Papacharissi Z. On convergent supersurfaces and public spheres. *International Journal of Electronic Governance*. 2011. Vol. 4. №1/2. P. 9–17.
310. Pasquale F. *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Harvard: Harvard University Press, 2016.
311. Paveiktais. URL: <https://manabalss.lv/pages/paveiktais> [дата доступа: 17.08.2025].
312. Paxton M. *Agonistic democracy: Rethinking political institutions in pluralist times*. London: Routledge, 2019.
313. Petitpas A., Jaquet J.M., Sciarini P. Does E-Voting Matter for Turnout, and to Whom? *Electoral Studies*. 2020. Vol. 71(4) P. 9-15.
314. Pivato M., Soh A. Weighted representative democracy. *Journal of Mathematical Economy*. 2020. Vol. 88(C). P. 52–63.
315. Powell B.G. The Chain of Responsiveness. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15.№4. P. 91–105.
316. Powell B.G. Ideological Congruence: Illusion or Imperfection? *Legislative Studies Quarterly*. 2018. Vol. 43. №1. P. 21–32.
317. Privacy International v Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs and Others (C-623/17). URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?sort=AFF_NUM-DESC&searchTerm=%22C-623%2F17%22&publishedId=C-623%2F17 [дата доступа: 25.03.2025].

318. Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/about> [дата доступу: 15.04.2026].
319. Quaranta M. An Apathetic Generation? Cohorts' Patterns of Political Participation in Italy. *Social Indicators Research*. 2016. Vol. 125. №3. P. 793–812.
320. Rasmussen A., Reher S. Civil Society Engagement and Policy Representation in Europe. *Comparative Political Studies*. 2019. Vol. 52. №11. P. 1648–1676.
321. Reilly S. Direct democracy: A double-edged sword. London: Lynne Rienner Publishers, 2018.
322. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. General Assembly United Nations, 2019. URL: <https://undocs.org/A/74/493> [дата доступу: 10.04.2026]
323. Roger P. Legislative Elections: First Round Kicks off for French Citizens Abroad, with Flawed Online Voting. *Le Monde*. 2022. 4 June. URL: https://www.lemonde.fr/en/politics/article/2022/06/04/legislative-elections-first-round-kicks-off-for-french-citizens-abroad-with-flawed-online-voting_5985648_5.html [дата доступу: 25.03.2025]
324. Rose J., Persson J. S., Heeager L.T., Irani Z. Managing e-Government: Value positions and relationships. *Information Systems Journal*. 2015. Vol. 25. № 5. P. 531–571.
325. Rosst M. Structural Deep Democracy (SD2). URL: http://www.newciv.org/nl/newslog.php/_v45/_show_article/_a000009-000320.htm [дата доступу: 20.03.2025]
326. Schiener D. Liquid Democracy: True Democracy for the 21st Century. URL: <https://medium.com/organizer-sandbox/liquid-democracy-true-democracy-for-the-21st-century-7c66f5e53b6f> [дата доступу: 17.08.2025].

327. Schlozman D. *When Movements Anchor Parties: Electoral Alignments in American History*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015.
328. Schnoll H.J. *E-Government: information, technology, and transformation*. London: Routledge, 2015.
329. Serdült U., Germann M. Internet Voting for Expatriates: The Swiss Case. *eJournal of eDemocracy and Open Government*. 2014. Vol. 6(2). 197 – 215
330. Serdült U., Germann M., Mendez F. Fifteen Years of Internet Voting in Switzerland: History, Governance and Use. *Luis Teran and Andreas Meier (eds), Second International Conference on eDemocracy & eGovernment (ICEDEG) (2015)*. P. 126-132. URL: <https://michagermann.github.io/publication/serdueltgermannmendezportenierwellig2015/SerdueltGermannMendezPortenierWellig2015.pdf> [дата доступа: 25.03.2025]
331. Shoshan A. Habitus and Social Movements: How Militarism Affects Organizational Repertoires. *Social Movement Studies*. 2018. Vol. 17. №2. P. 144–158.
332. Shryen G., Rich E. Security in Large-Scale Internet Elections: A Retrospective Analysis of Elections in Estonia, Netherlands, and Switzerland. 2010. №4 IEEE Transactions on Information Forensics and Security. URL: <https://ris.uni-aderborn.de/download/5621/6316/JOURNAL%20VERSION.pdf> [дата доступа: 20.03.2025]
333. Skocpol Th., Oser J. Organization Despite Adversity: The Origins and Development of African American Fraternal Associations. *Social Science History*. 2004. Vol. 28. № 3. P. 367-437.
334. Solvak M. «Stickiness» of eVoting. *Mihkel Solvak and Kristjan Vassil (eds), E-voting in Estonia: Technological Diffusion and other Developments*

- over Ten Years, 2005 – 2015* (Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu 2016). P. 117- 126.
335. Solvak M. Mobilization. *Mihkel Solvak and Kristjan Vassil (eds), E-voting in Estonia: Technological Diffusion and other Developments over Ten Years, 2005 – 2015* (Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu. 2016. №93 P. 100 - 104.
336. Spain’s Far-Left Leader Wins Confidence Vote after Luxury Home Purchase. RTE (28 May 2018).
337. Steiger D. Wehrhafte Demokratie im digitalen Zeitalter: Völkerrechtliche Grenzen in- und ausländischer Einflussnahme auf Wahlen. *Die Herausforderungen der digitalen Kommunikation für den Staat und seine demokratische Staatsform* (The Challenges of Digital Communication for the State and its Democratic State Form). Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2021. P. 137-162.
338. Steiner G. *The idea of Europe: an essay*. London: Abrams, 2015.
339. Stéphan N. 48.7 million voters registered for the 2022 presidential election’ INSEE Focus № 264 (Institute National de le Statistique et des Etudes économiques, 24 March 2022. URL: <https://www.insee.fr/en/statistiques/6327287> [дата доступа: 15.04.2026].
340. Strøm K., Müller W.C., Bergman T. *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies, Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
341. Sunstein C.R. *Going to extremes: How like minds unite and divide*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
342. Surden H. Structural Rights in Privacy. *MU Law Review*. 2007. Vol. 60. P. 1605-1629.
343. Taavi U., Solvak M., Kristjan Vassil, ‘E-vote Log Files 2013 – 2015. *E-voting in Estonia: Technological Diffusion and other Developments over Ten*

- Years, 2005–2015* / ed. by M. Solvak, K. Vassil. Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu, 2016. P. 73 – 74.
344. Taavi Unt, Solvak M., Vassil K. Does Internet Voting make Elections less Social? Group Voting Patterns in Estonian e-voting Log Files (2013 – 2015). *PLoS ONE*. 2017. Vol. 12. №5. P. 50-75.
345. Tallis B. Living in post-truth: New perspectives. *Interdisciplinary Journal of Central & East European Politics and International Relations*. 2016. Vol. 24. №1. P. 7–18.
346. Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
347. Tech Transparency Project, 2023. Meta Creates Pages for ISIS, Undermining Anti-Terrorism Efforts. URL: <https://www.techtransparencyproject.org/articles/meta-creates-pages-for-isis-undermining-anti-terrorism-efforts>
348. Teorell J., Torcal M., Montero J.R. Political Participation: Mapping the Terrain. *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* / ed. by J. W. Van Deth, J.R. Montero, A. Westholm. London: Routledge, 2007. P. 334-357.
349. Theocharis Y. The Conceptualization of Digitally Networked Participation. *Social Media \+ Society*. 2015. Vol. 1. №2. P. 1–14.
350. Theocharis Y., van Deth J.W. The Continuous Expansion of Citizen Participation: A New Taxonomy. *European Political Science Review*. 2018. Vol. 10. №1. P. 139–163.
351. Thiel T. A polarizing multiverse? Assessing Habermas' digital update of his public sphere theory. *Constellations*. 2023. Vol. 30. P. 69–76.
352. Tilly Ch., Tarrow S. *Contentious Politics*. Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2007.

353. Touaf L., Boutkhil S. The world as a Global Agora: Critical perspectives on public space. Cambridge Scholars Publishing, 2008.
354. Tullock G. Toward a mathematics of politics. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1967.
355. Turner E. The 5 Star Movement and its Discontents: A Tale of Blogging, Comedy, Electoral Success and Tensions. *Interface: A Journal for and about Social Movements*. 2013. Vol. 5. №2. P. 187–188.
356. Turow J., Hennessy M., Draper N. The tradeoff fallacy: How marketers are misrepresenting American consumers and opening them up to exploitation. A Report from the Annenberg School for Communication, University of Pennsylvania, 2015.
357. Uberoi E. Turnout at Elections (House of Commons Library, 26 August 2021. URL: <https://assets-learning.parliament.uk/uploads/2021/12/Turnout-at-Elections.pdf> [дата доступа: 17.08.2025]).
358. Ukraine Report 2025. Directorate-General for Enlargement and Eastern Neighbourhood, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2025_en [дата доступа: 15.04.2026]).
359. Ukraine. UN E-Government Knowledgebase. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine> [дата доступа: 15.04.2026]).
360. Uwe S. Switzerland. *Referendums around the World* / ed. by M. Qvortrup. Palgrave Macmillan, 2018. P. 87-95.
361. Vaccari C. Digital Politics in Western Democracies: A Comparative Study. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2013.
362. Valsangiacomo C. Clarifying and defining the concept of liquid democracy. *Swiss Political Science Review*. 2022. Vol. 28, № 1. P. 61–80.

363. van Bekkum M., Borgesius F.Z. Digital welfare fraud detection and the Dutch SyRI judgment. *European Journal of Social Security*. 2021. Vol. 23. №4. P. 323-340.
364. van Deth J. W. A Conceptual Map of Political Participation. *Acta Politica*. 2014. Vol. 49. №3. P. 349–367.
365. Vassil K. Estonian e-government Ecosystem: Foundation, Applications, Outcomes. URL: <http://citis.ut.ee/articles/articles/estonian-e-government-ecosystem-foundation-applications-outc> [дата доступа: 25.03.2025].
366. Vassil K. The Estonian e-government Ecosystem. *E-voting in Estonia: Technological Diffusion and other Developments over Ten Years, 2005 – 2015.* / ed. by M. Solvak, K. Vassil. Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu. 2016. P. 14-29.
367. Verba S., Nie N.H. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. New York: Harper and Row, 1972.
368. Verba S., Nie N.H., Kim J.-O. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
369. Vráblíková K. What Kind of Democracy? Participation, Inclusiveness and Contestation. London: Routledge, 2016.
370. Walgrave S., Vliegthart R. The Complex Agenda-Setting Power of Protest: Demonstrations, Media, Parliament, Government, and Legislation in Belgium, 1993-2000. *Mobilization: An International Quarterly*. 2012. Vol. 17. №2. P. 129–156.
371. Wasow O. Agenda Seeding: How 1960s Black Protests Moved Elites, Public Opinion and Voting. *American Political Science Review*. 2022. Vol. 114. №3. P. 638–659.
372. Wlezien Ch. Patterns of Representation: Dynamics of Public Preferences and Policy. *Journal of Politics*. 2004. Vol. 66. №1. P. 1–24.

373. Wlezien Ch. Public Opinion and Policy Representation: On Conceptualization, Measurement, and Interpretation. *Policy Studies Journal*. 2017. Vol. 45. №4. P. 561–582.
374. Wlezien Ch., Soroka S. Public Opinion and Public Policy. *Oxford Research Encyclopedia of Politics* / ed. by W.R. Thompso. Oxford: Oxford University Press, 2016.
375. Zuboff S. The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. Public Affairs, 2019.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Марко О. Еволюція демократії під впливом цифрових технологій. *Держава і право*. 2023. Вип. 94. С. 261-271. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-261.
2. Марко О. Цифровізація та участь громадян у деліберативних процесах. *Політологічний вісник*. 2024. Вип. 93. С. 114-123. DOI: 10.17721/2415-88IX. 2024.93.114-123
3. Марко О. Виклики демократії в епоху цифровізації. *Політикус*. 2025. Вип. 3. С. 84-89. DOI: 10.24195/2414-9616.2025-.13.
4. Марко О. Зміцнення демократичних інституцій у контексті цифровізації. *Держава і право*. 2025. Вип. 98. С. 423-434. DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-423.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Марко О. Шляхи підвищення медіаграмотності громадян. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри*: матер. III міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.). Одеса, 2023. С. 139-143.
6. Марко О. Переваги цифровізації у контексті демократичного процесу. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу*: матер. VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 15-16 травня 2024 р.). Полтава, 2024. С. 77-78.
7. Марко О. Електронні консультації як інструмент взаємодії між державою і громадянським суспільством. *Досвід, воєнні випробування та повоєнний*

- ренесанс конституційно-правового розвитку незалежної України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. «28-річчя Конституції України: досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс» (м. Київ, 26 червня 2024 року) та «Захист незалежності України: правові засади та виклики сьогодення. До 33-ї річниці проголошення незалежності України» (м. Київ, 22 серпня 2024 р.). Київ - Харків: Майдан, 2025. С. 384-388.*
8. Марко О. Стратегія цифровізації ЄС. *Україна-2024: глобальні та регіональні виклики: зб. тез міжнар. наук.-практ. онлайн- конф. Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, 11 жовтня 2024 р.). Рівне, 2024. С. 149-151.*
9. Марко О. Інструменти деліберативної демократії у контексті цифровізації. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу: матер. УІ всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Полтава, 11-12 грудня 2024 р.). Полтава: ШЕП, 2024. С. 81-82.*
10. Марко О. Концепція «п'ятої влади» у цифрову епоху. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матер. IV міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 6-7 березня 2025 р.). Одеса, 2025. С. 74-78.*
<https://dspace.onua.edu.ua/items/f1259790-27d9-4b32-9de4-d79821faeb7e>
11. Марко О. Децентралізація як ключова характеристика цифровізації демократичного врядування. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: матер. IX міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 20-21 травня 2025 р.) Полтава: Полтавський інститут економіки і права; ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2025. С. 145-147.*